

О. МАРУЩЕНКО

Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни

Дослідження історії України періоду Другої світової війни було і залишається одним із магістральних напрямів вітчизняної історичної науки. Постанова і розбудова незалежної Української держави надали потужних імпульсів формуванню нової історіографії цієї вкрай важливої, комплексної і багатоаспектної проблеми, яка, без перебільшення, має для українського суспільства особливе наукове, громадсько-політичне і особисте значення і звучання.

Характерними особливостями нинішнього етапу розвитку української історичної науки є активний пошук науковцями нових теоретичних і концептуально-методологічних засад у вивченні і викладанні історії і, зокрема, подолання партійно-класового підходу, інституалізація україноцентричного погляду на минуле нашої Батьківщини, початок висвітлення історії України періоду Другої світової війни в українознавчих вимірах, у цілісному національно-державному контексті, на засадах державницької ідеї, яка стала сьогодні орієнтиром історичних оцінок¹.

Ознакою сучасної історіографічної ситуації є процес формування поліконцептуалізму, поступове впровадження гуманістичного, антропоцентричного підходів до вивчення вітчизняної історії 1939—1945 років, висунення на належне місце загальнолюдських критеріїв і чинників, людського виміру, початок висвітлення долі і місця українського народу у війні та розгляду історії України в добу воєнного лихоліття не тільки як історії воєнних подій і всього, що їх супроводжувало, а, передусім, як історії народу без поділу його за партійно-класовими та політичними ознаками на “своїх” (радянських українців) і “чужих” (військовополонених, оstarбайтерів, “бандерівців”, “упівців” та інших)². Людина у добу війни — ось головний дослідницький об’єкт, який намагається нині досягнути новітня українська історична наука³.

Суттєвими факторами, що впливають на стан, розвиток і перспективи сучасної історіографії, є “архівна революція” і виведення зі спецховів величезних масивів архівних документів, відкриття доступу до зарубіжних архівних та історіографічних джерел, активізація досліджень історії України періоду Другої світової війни не лише в столиці, а й на регіональному рівні, силами місцевих науково-дослідних центрів і установ, навчальних закладів, окремих науковців, а також відсутність звичного донедавна офіційного ідеологічного контролю і над історичною наукою взагалі та історіографією Другої світової війни зокрема.

Виразними тенденціями сучасного етапу історіописання є інтернаціоналізація вітчизняної історичної науки, збагачення її надбаннями європейської і світової історіографії, освоєння здобутків української зарубіжної історіографії і творення єдиного історіографічного простору науковців України та української діаспори, активізації міжнародних зв'язків і контактів із вченими близького і далекого зарубіжжя, проявом чого стало, зокрема, проведення різноманітних наукових конференцій і форумів за участю вітчизняних та зарубіжних істориків, присвячених актуальним проблемам історії Другої світової війни, українського національно-визвольного руху 30—50-х років ХХ ст.⁴

Серед суттєвих особливостей сучасної української історіографії Другої світової війни доцільно назвати також активізацію і диверсифікацію історичних досліджень, радикальне оновлення, урізноманітнення і розширення їхньої тематики. Демократичні процеси в нашій державі дали можливість вільно вивчати і обговорювати кардинальні, ключові проблеми української історії воєнної доби.

Одним із пріоритетних і перспективних напрямів сучасних історичних досліджень є ґрунтовне розкриття ролі і значення “українського питання” в роки Другої світової війни, його місця в зовнішньополітичних доктринах, стратегіях і політиці провідних зарубіжних країн у цей драматичний період новітньої вітчизняної історії.

У сучасній українській історіографії цій проблемі приділяється значна увага. Працями О. Бойка, М. Вегеша, С. Віднянського, Л. Гайдукова, М. Гетьманчука, А. Дашкевича, І. Дробота, О. Дубини, І. Ільюшина, Є. Камінського, В. Ковалюка, М. Ковалюка, В. Ковалюка, В. Косика, І. Кулинича, С. Кульчицького, В. Кучера, Л. Лещенка, М. Литвина, О. Луцького, К. Науменка, А. Руккаса, Н. Свідерської, В. Сергійчука, Р. Симоненка, Ю. Сливки, А. Трубайчука, М. Швагуляка⁵ та інших істориків сформувалася плідна історіографічна традиція дослідження цієї важливої та актуальної наукової і політичної проблеми, введено в науковий обіг значну кількість маловідомих і невідомих документів з вітчизняних і зарубіжних архівів⁶.

Увага науковців до цієї проблематики є цілком закономірною і обумовлена фактом остаточного вирішення “українського питання”, зокрема, становленням і зміцненням Української держави як самостійної європейської країни, її визнанням та підтримкою світовим співтовариством, процесами геополітичного самовизначення і вироблення концептуальних засад зовнішньополітичної стратегії та пріоритетів міжнародної діяльності України⁷. Активізація пошукових зусиль у цьому тематичному сегменті пов'язана з його недостатнім опрацюванням саме як національної та міжнародно-правової проблеми⁸, а також нагальною необхідністю створення оновленої, повноцінної історіографії Другої світової війни, яка б відповідала нормам, запитам і вимогам сучасного демократичного суспільства, орієнтованого на загальнолюдські цінності.

В радянські часи українські науковці торкалися цієї теми здебільшого в контексті зовнішньополітичних планів західних держав щодо СРСР, Радянської України, викриття і засудження експансіоністського курсу нацистської

Німеччини, а також асиміляторської, колонізаторської політики правлячих кіл ряду сусідніх європейських держав щодо української національної меншини. Позбавлені доступу до значного корпусу архівних та історіографічних джерел, вони не мали можливостей для об'єктивного і неупередженого аналізу зовнішньополітичної діяльності СРСР, зокрема, значення і наслідків радянсько-німецьких договорів про ненапад від 23 серпня 1939 р. (пакт Молотова—Ріббентропа), “дружбу і кордони” від 28 вересня 1939 р., таємних протоколів і додатків до них, інформація про які правлячими колами СРСР старанно приховувалася аж до кінця 1980-х років. Однобічно позитивний підхід був притаманний і висвітленню “визвольного походу” Червоної армії в Західну Україну та радикальних соціально-економічних, політичних і культурних перетворень, які нині в історіографії частіше всього характеризуються терміном “радянська”. Як слушно зауважує львівський історик М. Гетьманчук, перебування України у складі СРСР “робило вивчення досліджуваної проблеми, з погляду імперського центру, зайвим, штучним і навіть шкідливим. Панувала офіційна думка, що Україні не властиві національні зовнішньополітичні інтереси, бо вони успішно та безкорисливо захищалися Москвою. Це призводило до того, що самотня історія українського народу фактично розчинялася у загальних подіях життя СРСР...”⁹, а “українське питання” часто зображувалося “так званім”, або неіснуючим, повторимо, як національна та міжнародно-правова проблема. Отже, “українське питання” постало в 90-ті роки ХХ ст. для вітчизняних істориків як нова і важлива наукова проблема.

В останні два десятиріччя вітчизняні науковці, звільнившись від ідеологічного тиску, досягли помітних результатів у розкритті різноманітних аспектів “українського питання”. Використовуючи сприятливі можливості доступу до закритих раніше архівних фондів та дослідження недостатньо вивчених тем, українські історики в своїх монографічних розвідках, статтях, виступах на наукових конференціях ґрунтовно розглядають такі кардинальні аспекти окресленої проблеми, як феномен Карпатської України, радянсько-німецькі договори від серпня і вересня 1939 р., їхнє реальне значення і наслідки, збройний конфлікт між СРСР і Польщею восени 1939 р., доля Західної України, Північної Буковини і Південної Бессарабії та їх радянська, проблеми кордонів України на завершальному етапі Другої світової війни і вступу України в ООН та їх вирішення, значення Ялтинської та Потсдамської конференцій для української справи, воз'єднання Закарпаття з Радянською Україною і ряд інших.

Відомий дослідник історії Другої світової війни М. Коваль вважав, що “українське питання”, “породжене тривалою бездержавністю та роз'єднаністю української нації, ... включає три складові: здобуття Україною державної самостійності, об'єднання розрізнених українських територій, споконвіку населених етнічними українцями; вихід Української держави на міжнародну арену, тобто визнання її світовою співдружністю”¹⁰. На думку О. Бойка, слід говорити про вузьке і широке розуміння сутності “українського питання”. У першому випадку — це питання про місце і роль українського

фактора у внутрішньополітичному житті держав, до складу яких входили українські землі; у другому — про умови і механізми возз'єднання українських земель та створення власної державності¹¹. Л. Гайдуков вважає, що “українське питання” — це “проблема, яка не зводиться тільки до питання про українські землі і території, про кордони, про українські меншини в європейських країнах, ... вона має своє концептуально-теоретичне підґрунтя, свою визначальну політичну домінанту — Українську Державність”¹², “це не тільки ідея чи концепція визвольної боротьби та державності, але це й конкретні дії та кроки на цьому шляху”¹³.

Наведені точки зору щодо трактування “українського питання”, не суперечуючи одна одній, найбільш адекватно відображають його суть, охоплюють основні його складові, наголошуючи передусім на ідеї соборності, державної самостійності, суверенності і незалежності України.

В контексті дослідження окресленої проблеми сучасні українські автори (М. Вегеш, С. Віднянський, І. Гранчак, І. Дробот, С. Кульчицький, В. Кучер, Ю. Сливка, В. Худанич та ін.) з позицій об'єктивності розкривають трагічну долю Карпатської України, яка стала помітним чинником міжнародних відносин в період визрівання і наростання передвоєнної політичної кризи в Європі. У новітніх дослідженнях піддані обґрунтованій критиці концептуальні засади радянської історіографії про Карпатську Україну та її уряд як “маріонеткове”, “сепаратистське” та “буржуазно-націоналістичне” утворення¹⁴. Згадані дослідники доходять аргументованого висновку про Карпатську Україну як “пролог” і “провісницю соборної, суверенної української держави”¹⁵. Заслуговує на підтримку точка зору М. Вегеша і С. Віднянського про Карпато-українську державу як другий після визвольних змагань 1917—1920 рр. етап у боротьбі за створення українського державного утворення на окремо взятій українській території¹⁶.

Ліквідація Карпатської України розглядається в сучасній історіографії переважно як результат складної геополітичної гри СРСР, Німеччини, Польщі, які не були зацікавлені в існуванні осередку української державності, своєрідного “українського П'ємонту”, “джерела українського національного руху за незалежність”¹⁷. Видається обґрунтованим висновок О. Бойка про нежиттєздатність Карпатсько-української державності, яка, незважаючи на існування владних символів, атрибутів та інституцій, спиралася не на власну міць, а на нетривкий баланс політичних сил у Європі¹⁸. Вона виявилася своєрідним лакмусовим папірцем, який чітко засвідчив ключову роль нерозв'язаної української проблеми в міжнародних відносинах наприкінці 1930-х рр., а також показав, що “українське питання” стало розмінною монетою в політичній грі провідних європейських держав напередодні Другої світової війни (А. Кентій, І. Кулинич, Ю. Сливка та ін.)¹⁹.

Досліджуючи причини зацікавленості Німеччини в “українському питанні”, історики дійшли висновку, що в стратегічному аспекті її керівництво використовувало українську карту, інші європейські територіальні та національні проблеми для руйнування Версальської системи договорів, реалізації своїх геополітичних цілей і планів у Центральній та Східній Європі, для чого

під час вирішення долі Чехословаччини і Польщі на озброєння було взято питання Карпатської України і до політичної гри залучено західноукраїнські землі (Ю. Сливка)²⁰.

Концептуального значення набуває твердження Ю. Сливки про те, що “напередодні Другої світової війни українські землі, перебуваючи в підневільному становищі у складі різних іноземних держав, використовувалися імперськими силами Європи як об’єкт їхніх геополітичних інтересів”, а Україна “залишалася об’єктом, а не суб’єктом міжнародної політики”²¹.

У сучасній українській історіографії приділяється значна увага умовам і обставинам, пов’язаним з вирішенням на початку Другої світової війни долі західноукраїнських земель, особливо в контексті цілей, завдань і методів тогочасної зовнішньої політики СРСР, а також реалізації пакту Молотова—Ріббентропа і здійснення радянського наступу на Польщу.

Не буде перебільшенням сказати, що серед вітчизняних науковців існує консенсус щодо значення вересневих подій 1939 р. для новітньої історії України. Вони створили реальні передумови для “майже блискавичного розв’язання проблеми єдності українських земель” (Я. Грицак), вирішального прориву у справі їх возз’єднання (Р. Симоненко)²². Головне значення в цьому плані мало входження до складу Радянської України тих споконвічно українських етнічних територій, які у міжвоєнний період перебували у кордонах Польської держави.

Констатуючи “безсумнівну пов’язаність” (С. Кульчицький)²³ із згаданими подіями пакту Молотова—Ріббентропа, сучасні українські автори зосереджують увагу на ґрунтовному аналізі і оцінках суті, значення і наслідків цього документа. Розгляд численних історіографічних джерел дає змогу зробити висновок, що в них домінує оцінка радянсько-німецького договору про ненапад як акта поділу Європи на сфери інтересів між СРСР і Німеччиною і одночасно як події, що суттєво вплинула на формування нової конфігурації кордонів у Центральній та Східній Європі²⁴. Основною метою цього документа для СРСР, на думку дослідників, були несумісні з нормами міжнародного права і моралі великодержавні амбіції, розширення територіальних меж СРСР за рахунок повернення втрачених у ході революції, інтервенції та громадянської війни територій колишньої Російської імперії мало не до кордонів 1913 р., поширення на них сталінської диктатури, прагнення виграти час для підготовки до неминучої війни. Збирання українських земель, від якого західноукраїнське населення було цілковито усунено, стало не самоціллю і пріоритетом радянського керівництва, а частиною більш загальних планів покращення геополітичної ситуації для СРСР, “убезпечення” його західних кордонів та їхнє перенесення далі на захід у зв’язку з воєнною загрозою. Малися на увазі також ліквідація національно-визвольного руху у Західній Україні, нейтралізація ворожих СРСР планів створення “Великої України”, поширення свого впливу в західному напрямку²⁵. За оцінкою М. Ковалю, під час підписання пакту інтереси безпеки СРСР якщо й малися на увазі, то лише в останню чергу²⁶.

Осмилення всього непростого комплексу проблем, пов’язаних з домовленостями між СРСР і Німеччиною, спонукало українських істориків до

спроб неупередженого розкриття суті зовнішньої політики СРСР, мотивів, цілей і завдань сталінського керівництва на міжнародній арені, перегляду донедавна аксіоматичних і пропагандистських кліше про “миролюбність СРСР”²⁷. Введення до наукового обігу нових, багато в чому сенсаційних матеріалів (архівних документів з фонду А. Жданова, виступу Й. Сталіна на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 19 серпня 1939 р., тексту його бесіди з лідером Комінтерну Г. Димитровим 7 вересня 1939 р. тощо)²⁸, аналіз суперечливих процесів і тенденцій в міжнародній політиці СРСР 1939—1941 рр. підвели науковців до думки про здійснення Кремлем активної наступальної зовнішньої політики, в основі якої продовжувала існувати, крім тактичних розрахунків, і стратегічна революційна концепція війни на поразку “світової буржуазії та імперіалістичного табору”, досягнення “світового панування соціалістичної системи”, поширення соціалістичних ідей і провокування конфлікту між західними демократіями та державами “осі” з використанням у майбутньому у сприятливий момент їхнього послаблення в своїх інтересах²⁹.

Характеризуючи пакт Молотова—Ріббентропа як злочинний (В. Коваль, С. Кульчицький)³⁰, як фактичну змову Сталіна з Гітлером стосовно поділу Європи (М. Гетьманчук, М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко)³¹, українські історики припускають, що його реалізація в 1939—1940 рр. поставила СРСР у вкрай складне і сумнівне становище тимчасового союзника воюючої Німеччини, фактично розв’язала А. Гітлеру, головному палієві війни, руки для її початку, відкрила нацистській Німеччині шлях на Схід, що поставило під сумнів традиційні уявлення про нейтралітет СРСР, який тривав начебто до 22 червня 1941 р. Визнається, зокрема, що ліквідація Польщі стала результатом спільної агресії Німеччини і СРСР, в якій Вермахт і Червона армія діяли як союзники, а активне військове та економічне співробітництво між “нейтральною” Москвою і воюючим Берліном тривало аж до початку війни між ними, зробивши Сталіна фактично “інтендантом Гітлера”³².

Цікавим аспектом досліджень сучасних науковців є з’ясування впливу на підписання пакту Молотова—Ріббентропа і такого помітного фактора передвоєнної європейської політики, як імовірність створення на західних кордонах СРСР під протекторатом Німеччини Української держави, що, з погляду Кремля, негативно впливала б на радянську Україну. В. Ковалюк підкреслює в цьому контексті велике значення для Й. Сталіна згоди Німеччини на приєднання до СРСР частини населених українцями польських земель, що ліквідувало цю неприйнятну для Москви перспективу, свідчило про стурбованість Й. Сталіна українською проблемою і матеріалізувалося врешті-решт у “смертельних обіймах” (М. Коваль) радянсько-німецького воєнно-політичного альянсу³³.

У новітніх наукових дослідженнях підкреслюється, що німецькі спекуляції щодо можливості утворення на західноукраїнських землях Української держави виступали як засіб тиску на Кремль з метою примусити його якнайшвидше розпочати військові дії проти Польщі, а не вичікувати, шукаючи виправдання для свого втручання на кшталт “допомоги єдинокровним українським і білоруським братам”, “захисту життя і майна місцевого населен-

ня”³⁴. Цей мотив, констатує Я. Грицак, давав можливість СРСР не виглядати агресором і представити свою інтервенцію у Польщу у вигідному світлі³⁵. С. Кульчицький висуває припущення, що єдино можливе для Сталіна ідеологічне обґрунтування — прагнення “допомогти українцям і білорусам — громадянам Польської держави, яка розвалювалася під ударами Вермахту”, — висувалося для того, щоби уникнути втягнення СРСР у війну з Англією і Францією. Пошукам пристойної ідеологічної інтерпретації агресивної політики Кремля сприяла також його відмова від загарбання Люблінського і частини Варшавського воєводства і попередження у такий спосіб виникнення в СРСР “польського питання”³⁶.

В цьому контексті слід відзначити активізацію останнім часом в сучасній вітчизняній історіографії досліджень політики Польщі в “українському питанні” в роки Другої світової війни. Аналізуючи ставлення польського емігрантського уряду й підпілля до української проблеми в 1939—1941 рр., І. Ільюшин аргументує точку зору про чітко окреслену негативну позицію польської сторони щодо прав українців на західноукраїнські землі, яка ґрунтувалася на принципі непорушності кордонів II-ої Речіпосполитої, необхідності повернення втрачених “східних кресів”. В свою чергу, забезпечення соборності українських територій в умовах, що склалися після краху Польщі та інкорпорації Західної України до СРСР, розглядалося українськими націоналістичними діячами під час контактів з поляками як головна вимога у справі українсько-польського порозуміння³⁷.

Сучасна українська історіографія звернулася до розкриття проблем, які донедавна були “білими плямами”. Насамперед це стосується радянсько-польського збройного конфлікту на західноукраїнських землях у вересні—жовтні 1939 р., у комплексному вивченні якого завдяки напрацюванням В. Ковалюка, В. Ковалюка, М. Литвина, О. Луцького, К. Науменка, А. Руккаса здійснено суттєвий приріст нових знань. В їхніх працях на великому джерельному та історіографічному матеріалі ґрунтовно розглянуті військово-політичне становище польських збройних сил напередодні радянського наступу, проаналізовані процес підготовки радянських військ до вторгнення у східні райони тогочасної Польської держави, рівень їхньої боєздатності і матеріально-технічного забезпечення, кількісний і якісний склад, відтворені хід радянської наступальної операції на західноукраїнських землях, особливості і недоліки керівництва нею, висвітлено збройний опір польських військових формувань частинам Червоної армії. Заслужовує на увагу і нова інформація про взаємодію Вермахту і Червоної армії на території Західної України, яка спрямовувалася на виконання власних бойових завдань, що мали, однак, спільну рису — боротьбу проти польського війська³⁸.

Такий всебічний аналіз дав підставу дослідникам аргументовано кваліфікувати вторгнення радянських військ як акт неспровокованої агресії щодо сусідньої Польщі, що суперечив існуючим нормам міжнародного права і порушував, до речі, не менше дев’яти міжнародних угод, в т. ч. радянсько-польський Договір про ненапад, термін якого закінчувався лише 31 грудня 1945 р.³⁹ Приєднання західноукраїнських і західнобілоруських земель до

СРСР, розчленування та знищення незалежної Польської держави, ставши наслідком таємної угоди з Німеччиною, започаткували, на думку А. Руккаса, новий, наступальний курс радянської зовнішньої політики і порушили існуючий баланс сил у Європі⁴⁰. Війною і агресією проти суверенної Польщі називає радянсько-польський конфлікт чернівецький історик П. Брицький⁴¹. В історіографії висловлена також думка і про те, що “визвольний похід” Червоної армії слід вважати наступальною стратегічною антипольською операцією, яка означала вступ сталінського режиму у Другу світову війну на боці Німеччини⁴². Та все ж більшість фахівців схиляється до думки, що СРСР вступив у Другу світову війну як самостійна військово-політична сила, що прагнула реалізувати власні далекосяжні інтереси: посилення радянського впливу на європейському континенті, глобальну перебудову системи міжнародних відносин, перетворення СРСР на рівноправного суб’єкта, а не об’єкта європейської політики і набуття статусу не регіональної, а великої світової держави. Для цього радянським керівництвом на озброєння бралася концепція “світової” революції, яка поєднувала нову ідеологію і традиційні завдання зовнішньої політики щодо посилення впливу країни в світі⁴³ й засвідчила перетворення традиційних імперських цілей Росії в революційні цілі СРСР⁴⁴.

У цьому контексті окремими істориками ставиться під сумнів центральна теза радянської історіографії про визвольний характер походу радянських військ у Західну Україну. Не погоджуючись з нею, І. Білас констатує, що приєднання західноукраїнських земель до УРСР було лише побічним наслідком політичних комбінацій та воєнних дій двох агресивних держав проти суверенної Польщі⁴⁵. На думку М. Гетьманчука, не можна називати похід Червоної армії “визвольним” і за його наслідками для “визволених” народів⁴⁶.

Заслугує на увагу розробка в українській історіографії (М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко, А. Руккас) малодосліджених тем про настрої, бойовий і моральний стан воїнів Червоної армії — учасників “визвольного походу”, більшість яких свідомо, з патріотичними почуттями вступала у бойові дії 17 вересня 1939 р., вважаючи, що вони дійсно виконують визвольну місію. Спираючись на маловідомі архівні документи, згадані науковці констатують також наявність і відверто негативного ставлення окремих червоноармійців, командирів і політпрацівників до союзу з Німеччиною і нападу на Польщу. В літературі почали розглядатися і замовчувані раніше негативні аспекти і явища, що супроводжували радянську “визвольну місію”, — брутальне ставлення до полонених і місцевого населення, мародерство і “барахольство”, насильство, репресії тощо⁴⁷.

У сучасній українській історіографії при осмисленні суті і характеру силових інтеграційних процесів, започаткованих 17 вересня 1939 р., висловлюються дискусійні думки, вживаються діаметрально протилежні за змістом дефініції. Оцінка тодішніх збройних походів, відповідних ухвал і актів, що супроводжували об’єднання, зазнала істотних змін від “визволення”, “возз’єднання”, “торжества історичної справедливості” до “включення”, “приєднання”, “поневолення”, “окупації”, “анексії”, “експорту революції”, “інкор-

порації” і т. п. Зокрема, А. Жуковський і О. Субтельний вважають цю подію “формальним інкорпоруванням”, названим “возз’єднанням”, С. Кульчицький — “возз’єднанням, що носило характер акції окупаційного типу”⁴⁸.

Заслугує на увагу позиція В. Вісина і В. Ковалюка, згідно з якою встановлений у Західній Україні в результаті радянізації 1939—1941 рр. режим не мав специфічно окупаційного характеру, а був аналогічним до системи і способу здійснення влади в цілому СРСР чи будь-якому його регіоні⁴⁹. Переконливу точку зору висловлює О. Бойко: “Хоча було здійснено етнічне возз’єднання і західноукраїнські землі формально увійшли до складу УРСР, фактично на практиці відбулася інкорпорація, тобто “входження до складу” СРСР. Передумання рішення Верховної Ради СРСР про возз’єднання аналогічному рішенням Верховної Ради України підтверджує цю думку”⁵⁰.

В контексті згаданої тези про “експорт революції” волинські науковці В. Томахів, Б. Ярош, Я. Ярош вважають, що хоча вступ Червоної армії і супроводжувався відомими гаслами “класової боротьби” і т. п., насправді йшлося про експорт сформованого тоталітарного режиму і його головних інститутів під впливом насамперед зовнішніх чинників (зміни ситуації в Європі після Мюнхена тощо), а також про слабкість, другорядність внутрішнього, місцевого фактора розвитку подій, пов’язаних з відсутністю в краї революційної ситуації, реального революційного піднесення і громадсько-політичної самодіяльності народних мас⁵¹.

Розглядаючи вересневі події 1939 р. та їхні наслідки для України, науковці підкреслюють всю їхню неоднозначність і суперечливість, прагнуть “знайти зрівноважене співвідношення між встановленням тоталітарного більшовицького режиму у Західній Україні і наслідком об’єднання українських земель у єдиній державі”⁵².

Наголошується, що довгоочікуваний “золотий вересень” приніс у регіон масові репресії, депортації і державний терор, руйнування традиційного укладу і основ національного життя, а приєднання краю до Великої України в рамках СРСР ґрунтувалося на насильстві, здійснювалося в умовах протистояння двох тоталітарних режимів з грубим порушенням принципів міжнародного права та ігноруванням цивілізованих норм міжнародних відносин і моралі⁵³. Це був, зауважує відомий український філософ і культуролог М. Попович “ще один, найбільш макабричний приклад зазначеного Драгомановим історичного парадокса — розв’язання імперським поневолювачем національних завдань України. ...Населення Західної України щиро вітало Червону армію і радянську владу, та невдовзі відчуло, що потрапило в умови бідності і гніту набагато жорстокішого, ніж націоналістичний гніт небагатої авторитарної Польщі, — незважаючи на утвердження україномовної освіти, науки і культури”⁵⁴.

Поряд з цим при оцінці здобутків і втрат “імперського возз’єднання” (В. Коваль)⁵⁵ новітня наукова вітчизняна історіографія виходить з того, що возз’єднання українського народу, свого часу насильно розділеного, у межах однієї державної структури вперше за багато століть стало доленосною віхою в історії українського народу, важливим кроком у процесі консоліда-

ції української нації, визначною подією на тривалому історичному шляху її боротьби за свою єдність, незалежність, суверенну державу, що мала кульмінаційне значення у формуванні соборної України, розв'язанні “українського питання”, встановленні західних кордонів України після Другої світової війни⁵⁶. Попри те, зауважує М. Коваль, що, укладаючи альянс з Гітлером, “Сталін вирішував питання аж ніяк не української, а радянської, імперської соборності”⁵⁷, вересень 1939 р., за словами С. Кульчицького, залишається “однією з найвизначніших дат національної історії”⁵⁸, оскільки тоді був реалізований “унікальний шанс для тогочасної України найлегшим і майже безкровним шляхом здійснити справу найбільших національних масштабів, яка хоч і давно визрівала, не могла бути здійсненою за браком історичних умов”⁵⁹.

Виваженими і об'єктивними є оцінки подій, що розглядаються, і з боку провідних вчених української діаспори, які, осмислюючи значення радянського режиму для України, політичних наслідків вересневих подій 1939 р. і Другої світової війни в цілому для загальноукраїнської справи, не зводять їх лише до проблем тоталітаризму, заміни однієї тиранічної влади іншою⁶⁰. За словами Г. Костюка, “незалежно від причин і нового сателітного становища об'єднаної України, з точки зору утвердження української державності це мало грандіозне історичне значення для сучасного і майбутнього”⁶¹. І. Лисяк-Рудницький, О. Субтельний наголошують на важливості вирішення застарілого польсько-українського конфлікту, початку давно запізнілої соціальної та індустріальної модернізації західноукраїнського регіону, територіальній консолідації і з'єднанні майже всіх українців та українських земель в єдиній державі, прискоренні процесу формування нації⁶².

Одночасно в історіографії висловлена думка (С. Кульчицький, О. Субтельний, Ф. Турченко), що принесений на багнетах Червоної армії репресивний режим, скувавши кожну людину несвободою і даючи їй гарантований мінімум засобів існування, розвіяв ілюзії “золотого вересня”, остаточно переконав західноукраїнську людність в тому, що більшовицької влади слід уникати будь-якою ціною, а своє майбутнє бачити не в інтеграції в Радянський Союз, а в творенні Української самостійної держави⁶³.

В новітній українській історіографії (Л. Гайдуков, С. Кульчицький, Р. Симоненко) приділено увагу і малодослідженим питанням про реакцію західних держав на радянське вторгнення в Польщу і включення західноукраїнських земель до СРСР. В цілому, як зазначається, досить стримана і поміркована позиція Заходу щодо цих подій, неоголошення польським урядом війни СРСР і небажання Англії і Франції бути у стані війни з Москвою пояснюється, зокрема, сприйняттям офіційно проголошеної СРСР лінії на “проведення політики нейтралітету” щодо країн, з якими він підтримує дипломатичні відносини; зовнішньополітичним прагматизмом, зацікавленістю у позиції СРСР у зв'язку з конфліктом на Заході і небажанням “сваритися з Москвою”; посиленням на схвалено в свій час союзниками “лінію Керзона”, яка більш-менш відповідала етнічному розмежуванню між українцями і поляками і на якій зупинилися радянські війська, просуваючись населеною в основ-

ному українцями і білорусами територією; усвідомленням частиною правлячих кіл на Заході радянської політики як відродження “старого російського імперіалізму” і “холодної політики власних інтересів” (У. Черчилль), що враховувала міркування національної безпеки в умовах “непереборного антагонізму між Росією та Німеччиною”; розумінням, що без участі СРСР не вистояти проти Гітлера та його союзників, що несли людству геноцид та світове панування⁶⁴.

Сучасними українськими істориками, зокрема, С. Кульчицьким, Р. Симоненком, Ю. Сливкою розглядаються принципи питання про легітимність силових інтеграційних процесів осені 1939 р., їх авторитетне міжнародно-правове визнання (оскільки згода лише німецької дипломатії кидала на них небажану тінь)⁶⁵, про їх генетичний чи зовнішній зв'язок з пактом Молотова—Ріббентропа. Пропонуючи на них свої відповіді, автори справедливо наголошують на недоцільності й помилковості виведення українських соборницьких процесів, руху за об'єднання українських земель, який мав багатовікову історію і внутрішні рушійні сили, винятково зі згаданого пакту, розглядати їх лише крізь призму сталінської дипломатії, амбіцій окремих можновладців, пануючих у той час методів і звичаїв зовнішньополітичної діяльності⁶⁶. Р. Симоненко слушно називає подібні трактування “аморальними, антидержавними і антинауковими”, й такими, що обслуговують реваншистські кола за кордоном, які під приводом засудження імперських тенденцій та методів зовнішньої політики СРСР проголошують неукраїнськими землі, включені до складу України у 1939—1944 рр.⁶⁷

В цьому зв'язку наголосимо на принциповій позиції Ю. Сливки: та обставина, що Україна в той час не була суб'єктом міжнародної політики, робить український народ непричетним до виникнення драматичної обстановки і ситуації передодня і початку Другої світової війни; знімає з України пряму правову, міжнародну відповідальність за юридичні та воєнні дії як СРСР, так і Німеччини, що призвели до територіальних змін і ліквідації або розчленування деяких держав Центральної та Східної Європи. Разом з тим, возз'єднання західноукраїнських земель з Україною, що супроводжувалась специфічними зовнішніми та внутрішніми обставинами та їх використанням, було реалізацією природного і законного права українського народу на соборність своїх земель і утвердження історичної справедливості... Але це аж ніяк не заперечує анексіоністський характер політики СРСР та Німеччини як щодо Польщі, так і щодо України зокрема, як і те, що “загалом, та чи інша форма державного правління, політичного режиму не може піддати в сумнів правомірність самовизначення народу та об'єднання його земель”⁶⁸.

У працях С. Кульчицького і Р. Симоненка відтворена також і напружена дипломатична боротьба навколо пошуків формули легітимності для вересневих подій 1939 р. і питання про польсько-український кордон, яка відбувалася протягом 1941—1945 рр., зокрема, на конференціях “великої трійки” країн антигітлерівської коаліції і завершилася в Ялті визнанням союзниками “лінії Керзона” як західного кордону СРСР. Це означало легітимізацію радянських територіальних здобутків, здійснених у 1939 р., а відтак — міжна-

родно-правове визнання входження Західної України до складу СРСР, возз'єднання більшості українських земель⁶⁹.

Отже, є очевидним, що “українське питання” в контексті історії Другої світової війни стало однією з центральних тем і напрямів досліджень в сучасній українській історіографії. За роки незалежності вітчизняні науковці помітно активізували вивчення основних аспектів цієї проблеми, запропонували нові теоретико-методологічні підходи, оригінальні концептуальні рішення, оновили проблематику історичних праць, почали досліджувати гострі, недостатньо вивчені і замовчувані проблеми історії України. Цьому сприяло розширення джерельної бази історичних досліджень за рахунок нових архівних документів і надбань зарубіжної історіографії, що дало змогу суттєво переосмислити і переглянути традиційні ще донедавна уявлення про характер, зміст, мотиви і спрямованість багатьох процесів і тенденцій передвоєнного і воєнного часу, які прямо впливали на вирішення “українського питання”, та конкретних подій і фактів, що його супроводжували.

Актуальними і важливими залишаються дослідження тривалий час замовчуваного і недостатньо розробленого питання про участь українського народу у збройній боротьбі на фронтах війни, визначення і осмислення ролі українського фактора у збройних силах інших держав, що так і не стали об'єктом спеціального вивчення у радянській історіографії і зумовили відсутність узагальнюючих праць з цих питань⁷⁰. Оцінюючи загальний стан наукової розробки цієї теми, І. Муковський і О. Лисенко вказували у 1996 р., що незважаючи на значну кількість монографій, науково-публіцистичних творів про мужність, відвагу бійців і командирів українського походження, в науковій історіографії бракувало досліджень, які б комплексно і всебічно розкривали цю тему. Картина подій, що стосувалася участі українського національного фактора у Другій світовій війні, висвітлювалася, на їхню думку, спотворено і неповно, а якщо і розглядалися її окремі аспекти, то робилося це нібито між іншим. Обережні спроби з'ясувати місце українського національного елемента в радянських збройних силах, а особливо у створенні військових підрозділів, що протистояли Червоній армії, таврувались як “буржуазний націоналізм” і всіляко переслідувались і присікались⁷¹. Однак у нинішніх умовах дослідження цієї проблеми набуває особливої актуальності і покликане виконати одне з центральних завдань сучасної історіографії — створити наукову, об'єктивну картину місця, ролі і значення України та українців у подіях Другої світової війни, що має виняткове значення для розуміння наступного етапу історії нашого народу⁷². Це є важливим і з огляду на те, що український елемент становив не лише значний відсоток Червоної армії, але й помітну частину збройних формувань Німеччини, США, Англії, Франції, Канади, Польщі, Румунії, Чехословаччини та інших країн⁷³.

Першою в новітній українській історіографії спробою комплексного дослідження ролі і місця українців і України у найжорстокішій з воєн, які вони будь-коли переживали, стали монографія та інші публікації І. Муковського й О. Лисенка⁷⁴, в яких автори на ґрунтовнішій, ніж раніше, документальній основі, унікальному архівному матеріалі, що здебільшого вперше вводився до

наукового обігу, на підставі власних підрахунків, узагальнень і цифрового аналізу, комплексно і всебічно розглянули роль і місце українського військового чинника у вирі воєнного лихоліття, відтворили виявлений воїнами-українцями героїзм, показали зроблений українцями разом з усіма народами внесок до спільної перемоги над нацизмом. Авторами з'ясовується роль українського національного фактора в Червоній армії, аналізуються проблеми, пов'язані з мобілізаційними процесами і заходами радянського командування, їхніми особливостями, ціною Перемоги і військовими втратами України під час Другої світової війни, участю українців у збройних силах, що воювали на фронтах під штандартами різних держав, в т. ч. і Німеччини, у національному підпіллі та його збройних формуваннях, погляд на шляхи формування. В дослідженнях І. Муковського й О. Лисенка подається також змістовна, однак стисла інформація про участь українців в канадських, американських, французьких збройних силах, у польській і чехословацькій збройних формаціях, які створювались на території СРСР⁷⁵.

Вражаючи, за словами відомого українського історика, члена-кореспондента НАН України О. Реєнта, джерельна база монографії “Звитяга і жертвність” дала змогу її авторам, І. Муковському й О. Лисенку, створити панорамний літопис участі українців та уродженців України на фронтах Другої світової війни; на основі ретельного вивчення архівної статистики документально обґрунтувати і ввести до наукового обігу нові, суттєво збільшені кількісні показники участі українців у війні, зокрема, в радянських збройних силах, а також військових втрат народу України в боях і полоні, у складі Червоної армії, в боротьбі за національно-державне самовизначення в лавах ОУН і збройних формуваннях УПА (уточнені в підсумковому томі серіалу “Книга Пам'яті України” — книзі “Безсмертя”), що було визнано їхньою науковою і громадянською заслугою⁷⁶.

Помітний внесок у з'ясування ролі українців та українського національного фактора в Червоній армії в роки Другої світової війни, вироблення нових підходів та поглядів до низки важливих аспектів цієї проблеми зробив В. Гриневич, який на значному джерельному і статистичному матеріалі дослідив основні тенденції та особливості сталінської національної політики, її вплив на особовий склад збройних сил СРСР; проаналізував національний склад частин і з'єднань діючої армії, що брали участь у визволенні України; роль українського чинника у військовій політиці і стратегії сталінського режиму, зокрема, в зв'язку з його апеляцією до патріотичних почуттів українців в контексті піднесення в роки війни української національної свідомості; характеризував національні проблеми, що існували в Червоній армії, фактори і причини їх загострення, та шляхи і методи вирішення радянським військово-політичним керівництвом, вплив на них воєнно-стратегічної ситуації в Україні тощо⁷⁷.

Значну увагу В. Гриневич приділяє радянським військовим мобілізаціям в Україні в 1941 і 1943—1944 рр., їх умовам, особливостям, методам і результатам. Чи не вперше в науковій історіографії аналізуються т. зв. українська проблема і західноукраїнське питання в Червоній армії, що набули досить

серйозного значення і були спричинені, крім фактичної українізації частин і з'єднань радянських військ внаслідок тотальних мобілізацій місцевого населення, й активізацією повстанського руху ОУН та УПА в західноукраїнському регіоні, роботою українських націоналістів у частинах, використанням радянською стороною складних мобілізаційних процесів у Західній Україні як одного з найбільш важливих заходів у боротьбі проти повстанців, зусиллями ОУН та УПА спрямованими на їх зрив усіма можливими засобами⁷⁸. Аналізуючи комплекс заходів радянського військового командування, В. Гриневич поряд з політико-виховною роботою розглядає “просіювання” нового поповнення для виявлення “неблагодійних” та їх фільтрацію, “розпилення” західних українців по різних підрозділах та частинах радянських військ, їх недопущення до ряду спеціальностей і посад, а також “метод передової” — використання ненавчених та погано озброєних новобранців як “гарматного м'яса” на найбільш небезпечних ділянках фронту, що неминуче призводило до високого відсотку втрат і зростання дезертирства серед цієї категорії військовослужбовців⁷⁹.

Висвітлення ролі українського фактора у військовій політиці Й. Сталіна здійснюється В. Гриневичем також і через аналіз реального змісту і значення ініційованих згори й ухвалених на законодавчому рівні рішень про створення республіканських військових формувань та наркоматів оборони для керівництва ними, що мали, як виявилось, декларативну спрямованість, однак були сприйняті на місцях як реальний крок на шляху до розширення прав союзних республік. І хоча, як зазначає В. Гриневич, українські військові формування у складі Червоної армії так і не з'явилися, перший і єдиний республіканський нарком оборони був призначений саме в Україні, що було обумовлено, крім інших факторів, специфікою військово-політичної ситуації в західному регіоні УРСР, де після вступу Червоної армії набувала все більшого поширення національно-визвольна боротьба під проводом ОУН та УПА⁸⁰.

Характеризуючи дослідження В. Гриневича як таке, що проливає світло на проблему українства в Червоній армії, відомий історик Я. Дашкевич наголошував, що “військово-етнічну політику московського центру визначав єдиний фактор: страх перед відродженням українських національних збройних формувань навіть під червоними прапорами. Цим страхом і недовір'ям було продиктоване ставлення Москви до українців у армії та флоті, що виливалося в періодичні жорстокі національні чистки і в національну дискримінацію”⁸¹.

Важливому аспекту участі українців у збройних формуваннях воєнної доби присвячені докторська дисертація і монографія донецького історика П. Доброва, який досліджував бойовий шлях різноманітних збройних формувань з добровольців — численних дивізій, полків і бригад народного ополчення, яке, за оцінкою автора, стало активною силою в боротьбі з агресором, важливим джерелом бойових резервів для Червоної армії⁸². П. Добров характеризує основні етапи створення і бойової діяльності частин і з'єднань народного ополчення прифронтових зон СРСР, загальні риси та особливості

їх формування, кількість, якість та чисельність, джерела озброєння та матеріально-технічного забезпечення ополченських формувань, методи та рівень їхньої бойової підготовки і масово-політичної роботи серед бійців та командирів, організацію бойового застосування народного ополчення на фронтах війни. Не замовчуються і його слабкі сторони, зокрема, оснащення і навчання, особливості бойових дій на території України, серед яких дослідник називає, зокрема, входження створюваних формувань при наближенні фронту в регулярні з'єднання Червоної армії і ведення ними бойових дій проти німецько-фашистських загарбників, відступ більшості ополчення разом з радянськими військами при відході Червоної армії, залишення певної частини ополченців на окупованій території, участь у створенні партизанських загонів і продовження боротьби проти окупантів у їхньому тилу. Оцінюючи роль і місце народного ополчення у зриві гітлерівського плану розгрому СРСР, П. Добров доходить висновку, що народне ополчення, створене в Україні з початком війни для подання допомоги Червоній армії при обороні міст і сіл республіки, відіграло у перший, найважчий період війни велику роль як бойова сила, резерв Червоної армії і джерело формування партизанських загонів, охороняючи прифронтний тил діючої армії, знешкоджуючи ворожих парашутистів, шпигунів і диверсантів, зміцнюючи порядок, забезпечуючи безперервне постачання фронту всім необхідним для життя і бойових дій військ⁸³.

Малодослідженим аспектам проблеми, що розглядається, присвячені змістовні наукові розвідки вінницького історика Ю. Ніколайця, який на матеріалах подій в Україні висвітлює моральний стан Червоної армії в перший період німецько-радянської війни, реакцію особового складу, офіцерів і рядових бійців, на початок і перебіг бойових дій; дезертирство з лав Червоної армії, яке, за словами автора, стало однією з сумних і повчальних сторінок нашої історії⁸⁴; його причини, масштаби та боротьбу з ним; створення і діяльність в 1941 р. винищувальних батальйонів та їхнє місце в системі радянських збройних сил на початку війни⁸⁵. Ю. Ніколаєць обґрунтовує висновок про погіршення морального стану діючої армії, зумовлене, зокрема, впливом її відступу і поразок у прикордонних битвах, катастрофою під Києвом, психологічним тиском з боку ворога, втомленістю солдатів та офіцерів внаслідок постійних боїв, помилками і некваліфікованими діями вищого керівництва, тоталітарною системою, що сковувала ініціативу, призводила до розгубленості, безвідповідальності, очікування і зволікання з прийняттям рішень тощо⁸⁶. Що стосується дезертирства, то за оцінками дослідника, сталінські репресії, насильницька колективізація, депортації цивільного населення, що проводилися радянською владою, призвели до небажання частини населення України боротися з загарбниками, а тому поряд з героїзмом і мужністю переважної більшості радянських воїнів спостерігалися випадки панічної втечі з поля бою цілих військових підрозділів Червоної армії, дефітизм, ухилення від призову⁸⁷.

Розкриваючи діяльність винищувальних батальйонів, їхню мету, завдання і функції, Ю. Ніколаєць звертає увагу на такі маловідомі аспекти їхньої

діяльності, як боротьба проти “п’ятої колони” всередині держави, т. зв. дез-організаторів тилу, панікерів і дезертирів, допомога органам військового тилу, створення бази для ведення партизанської війни проти ворога та підготовка диверсійних груп для дій у тилу окупантів, що було одним з перших кроків уряду до перетворення країни на єдиний військовий табір і сприяло популяризації “народної війни” проти загарбників⁸⁸. Узагальнення досвіду бойової діяльності винищувальних батальйонів зумовило висновок про використання останніх переважно для боротьби з антирадянськими настроями, дезертирством і значно менше — для протистояння ворожим диверсантам, а також про те, що вони не повністю впоралися з виконанням покладених на них завдань, передусім, у зв’язку з відсутністю достатньої кількості підготовлених солдат і офіцерів для охорони тилу, ведення партизанської боротьби тощо⁸⁹.

Помітні зрушення відбуваються останніми роками у дослідженні такого складного аспекту проблеми, як участь українців у збройних силах нацистської Німеччини, що в радянський період залишався одним з найменш висвітлених і найбільш сфальсифікованих і не став об’єктом і предметом самостійних наукових досліджень. Про масштаби цієї участі свідчать хоча б наведені в сучасній літературі дані, згідно з якими у Вермахті служило близько 1 млн вихідців з СРСР, з яких 250 тисяч були українцями⁹⁰. В цьому контексті слушними є міркування І. Муковського й О. Лисенка про відсутність у працях радянської доби висвітлення причин масової колаборації населення України, що призвели до формування та діяльності на боці Німеччини українських збройних формувань, натомість його підміну ідеологічним і пропагандистським шельмуванням, штучним підбором фактів, які б вкладалися в усталену схему⁹¹. Це стосується насамперед усього комплексу питань, пов’язаних з історією виникнення і подальшими діями перших українських військових формувань часів Другої світової війни батальйонів * “Нахтігаль” і “Роланд”⁹², дивізії СС “Галичина” та оцінками їх ролі, місця і значення в новітній історії України.

Суттєвий внесок у нагромадження і узагальнення значного фактичного матеріалу з проблеми був зроблений дослідницькими і мемуарними працями зарубіжних українських авторів, зокрема, А. Білинського, І. Буртика, В. Вериги, Т. Гунчака, К. Зеленка, М. Кальби, М. Капустянського, Р. Колісника, В. Косика, Р. Крохмалюка, В. Кубійовича, М. Лебеда, М. Логуша, М. Малецького, Л. Ортинського, К. Паньківського, Є. Побігушого, О. Субтельного, П. Шандрука та інших авторів⁹³, чимало з яких були безпосередніми учасниками подій; публікаціями українського зарубіжного військового журналу “Вісті комбатанта”, виданнями збірок спогадів, що з кінця 80-х рр. почали з’являтися і в Україні⁹⁴. Для цих історіографічних джерел характерним є ряд недоліків, зокрема, майже обов’язкове відображення партійних поглядів авторів, надмірна політизованість, ідеологізованість і суб’єктивність, вузька джерельна база і недостатнє використання архівних документів, нерівноцін-

* Для їх означення в історичній літературі часто використовуються назви “Дружини” або “Легіони Українських націоналістів” (ДУН, ЛУН).

ність за змістом і науковим рівнем обробки матеріалу, всілякі перебільшення, замовчування, емоційні пасажи⁹⁵.

В сучасній Україні історики, працюючи в умовах значного збільшення і збагачення вітчизняної та зарубіжної джерельної архівної та історіографічної бази, ліквідації партійно-ідеологічних цензурних заборон і обмежень, активізували дослідження цієї контроверсійної проблеми. Монографіями, брошурами і статтями Н. Барановської, А. Боляновського, Я. Грицака, Л. Дещинського, Т. Замлинського, А. Кентія, Ю. Киричука, В. Коваля, М. Коваля, С. Кульчицького, І. Патриляка, А. Русака, І. Сало, В. Трофимовича та інших авторів⁹⁶ зроблений помітний внесок у подальший розвиток наукової історіографії участі українців у збройних силах Німеччини в роки Другої світової війни передусім як окремої і самостійної дослідницької проблеми. Ними виявлено, опрацьовано і введено до наукового обігу значну кількість мало- і невідомих документів з вітчизняних і провідних зарубіжних архівів, зокрема, Росії, Німеччини, США, Канади, Польщі, що створює реальні можливості для об'єктивного і неупередженого, позбавленого політизованості дослідження цієї гострополемічної теми.

Аналіз публікацій дає підстави стверджувати, що в сучасній українській історіографії завдяки зусиллям значної групи науковців чимало зроблено для досить повного відтворення об'єктивної картини історії виникнення та подальшого існування українських військових формувань часів Другої світової війни, що діяли на боці Німеччини; дослідження, осмислення та узагальнення причин і обставин формування легіонів "Нахтігаль" і "Роланд", дивізії СС "Галичина", їхнього характеру і статусу; з'ясування в цьому контексті мети, мотивів і вимог українських політичних лідерів та позиції німецької сторони; історичних та ідеологічних передумов мілітаризації ОУН, планів та особливостей військово-політичної діяльності ОУН(б) напередодні та на початку німецько-радянської війни тощо.

Важливе місце в сучасних наукових дослідженнях приділяється військово-вишкільній підготовці бійців "Нахтігалю" і "Роланда", навчанню солдатського і офіцерського складу "Галичини", її організаційно-структурному оформленню, ставленню керівництва ОУН і УПА до ідеї створення дивізії та її реалізації, дивізійної Військової управи та її функціонування, бойової діяльності Легіонів українських націоналістів і створеного на їх основі т. зв. 201 батальйону охоронної поліції, зокрема, у Білорусії; причинам їх розпуску і розформування; участі дивізійників "Галичини" у бойових діях, битві під Бродами, відродженню і реорганізації дивізії у І-шу Українську дивізію УНА, її становищу в останні тижні війни, деяким т. зв. політичним поступкам з боку нацистської верхівки у березні 1945 р. в питаннях, що торкалися майбутнього України і не мали вже жодного реального значення і змісту; післявоєнній долі українських вояків.

Незважаючи на помітний приріст нових знань, в історіографії згаданої проблеми немає консенсусу з багатьох її ключових аспектів; залежно від історичних реалій, ідеологічних уподобань і політичних смаків висловлюються неоднозначні, часом протилежні думки і погляди на причини і мотиви утво-

рення українських збройних формувань під егідою нацистської Німеччини, їхній статус і характер, завдання і функції, доцільність трактування їх у контексті національно-визвольних змагань як військових частин для боротьби за державну незалежність України в роки Другої світової війни тощо. В українській і зарубіжній історіографії дебатуються питання про можливу причетність вояків “Галичини”, “Нахтігалю” і “Роланда” до масових злочинів і вбивств цивільного населення; про те, чи слід вважати їх колаборантськими формаціями; чи виправдано і правомірно ставити питання про їхню участь і роль у визвольній боротьбі українців в 40-х рр. ХХ ст.; чи були курені “Нахтігаль” і “Роланд” звичайними військовими підрозділами у складі Вермахту, чи абверівськими формуваннями спецпризначення для здійснення диверсійних і каральних акцій в стані противника.

У новітній історіографії існує широкий діапазон артикульованих причин появи серед обох воюючих ворожих коаліцій збройних формувань за участю українців, їх перебування в арміях супротивних сторін. Сучасні історики пов'язують цей феномен зі складністю “українського питання”, різними оцінками ролі українського фактора в перебігу воєнних подій, наявністю численної української діаспори у зарубіжних країнах і намаганням урядів деяких з них розіграти “українську карту”, піднесенні національно-визвольного руху в умовах війни (І. Муковський, О. Лисенко); роз'єднаністю української нації; відмінними історичними, соціальними і релігійними умовами розвитку обох гілок українського народу, відсутністю єдності українського суспільства та його ідеологічному розколі протягом усього періоду окупації (М. Коваль); спотвореним і спрощеним вирішенням сталінським керівництвом національного питання в СРСР (Н. Руденко, А. Русак). До безпосередніх причин утворення українських військових формувань у складі Вермахту в сучасній історіографії віднесені, зокрема, розрахунки українського політикуму і значної кількості українців на можливість їх трансформації у повноцінну українську національну армію і перетворення у зародок, ядро майбутніх, союзних Німеччині українських збройних сил як гаранта державотворчого процесу, відновлення державницьких змагань українців і реалізації ідеї української державності, що, як довів хід подій, виявилися ілюзорними і утопічними сподіваннями⁹⁷.

В цьому контексті привертають увагу оцінки сучасними авторами мотивів і намірів українських ініціаторів утворення дивізії “Галичина”, що характеризуються як патріотичні й водночас утопічні, недостатньо аргументовані і переконливі⁹⁸. Перспективне значення для вироблення зважених відповідей на питання, що виникають у зв'язку з дивізією “Галичина”, яка, за поширеними оцінками, є безсумнівним фактом типового, явного колабораціонізму (Я. Грицак, С. Кульчицький)⁹⁹, має висновок львівського дослідника Ю. Киричука про необхідність відрізнити рядовий стрілецький склад дивізії, який щиро вважав, що йде проливати кров за Україну, від збанкрутованих “батьків дивізії”¹⁰⁰.

Що стосується політичної лінії ініціаторів військово-політичної співпраці українства з нацистською Німеччиною, то в літературі вона характеризується

ся, на наш погляд, здебільшого критично — як помилкова, недалекоглядна, безперспективна, оскільки головним у німецькій політиці у момент безпосереднього володіння Україною була нещадна експлуатація її як колонії і власного життєвого простору, а не протегування державницьким аспіраціям українців¹⁰¹. На думку С. Кульчицького, ставку на співробітництво із силами, які винищували український народ, важко назвати мудрим рішенням, особливо після Сталінградської битви, оскільки це означало зв'язати себе зі стороною, що програвала війну¹⁰².

Переконливою є і критика сучасними істориками (Я. Грицак, Ю. Сливка та ін.) доктринерських сподівань українських організаторів дивізії “Галичина” мати свою військову частину на випадок поразки Німеччини, на повторення у 1945 р. ситуації часів Першої світової війни, коли українське січове стрілецьтво після розвалу Австро-Угорської імперії послужило ядром створення Української армії. Це свідчило про нерозуміння українськими діячами 30—40-х рр. якісних відмінностей між обома ситуаціями, адже організація дивізії “Галичина” розпочалася у складі німецької армії, проти якої на той час боролася більшість країн Європи і світу, і розгром Німеччини всім видавався неминучим¹⁰³. На думку Ю. Сливки, об’єктивно створення цієї дивізії, попри благородні наміри та вчинки молоді, не лише не сприяло українству в боротьбі за реалізацію національної ідеї, а й спричинило непоправні людські жертви та дало привід для компрометації української державницької ідеї як більшовицькою пропагандою, так і певними колами на міжнародній арені¹⁰⁴.

В контексті триваючих дискусій про участь українців у збройних силах Німеччини у роки Другої світової війни продуктивними для вироблення наукових підходів до висвітлення цієї проблеми вважаємо висновки А. Боляновського в його великій узагальнюючій монографії з історії дивізії “Галичина” про необхідність при оцінці факту її існування відокремлювати саму концепцію створення дивізії, щодо якої можуть бути як позитивні, так і негативні думки, від дій українських діячів та мети добровольців, які пішли до неї з доброю вірою боротися за українську державність. Характеризуючи історичну роль дивізії “Галичина” у контексті українського національно-визвольного руху, дослідник наголошує на її не так бойовій, як морально-політичній цінності; на тому, що у політичному аспекті дивізія впродовж свого існування була носієм ідеї національного визволення України за допомогою збройної сили; а за час перебування в ній її українські вояки сповідували свої військово-політичні ідеали, керуючись тими самими ідеалістичними засадами, романтизмом і традиціями визвольної боротьби 1917—1920 рр., що й повстанці УПА, з якими дивізійних українських стрільців і офіцерів розділяли не стратегічна мета, що була для них єдиною — відновлення української державності, — а лише різні шляхи, обрані для її досягнення¹⁰⁵.

Оцінюючи діяльність українських політичних провідників, спрямовану на реалізацію ідеї національного війська, сучасні вітчизняні науковці (А. Кентій) доходять висновку, що в цілому ні бандерівцям, ні мельниківцям не вдалося досягти якихось помітних результатів у розбудові власних збройних

сил, які б мали стати “зав’язком української армії”. Причини цього вбачаються у невизнанні німцями Акта 30 червня 1941 р. про відновлення української державності, розгортанні діяльності окупаційної адміністрації і курсі німецького керівництва на подолання будь-яких проявів самостійності українства; у тому, що “німці не наважились здійснити крок, коли українська армія буде рівноправною союзницею Вермахту, а не лише допоміжною військовою силою”. Саме за таких обставин, наголошує А. Кентій, з’явилося рішення про ліквідацію усіх допоміжних військових формацій із національними ознаками, зокрема, розформовані легіони “Нахтігаль” і “Роланд”, особовий склад яких на контрактній основі став на службу до поліційного батальйону, котрий німці використовували для охорони тилкових об’єктів, боротьби з партизанами¹⁰⁶.

Слід нагадати, що в сучасній літературі існує точка зору і про виправданість пошуків “хай тимчасових союзників, ... навіть у таборі сатани, яким виявилася ... гітлерівська Німеччина”, що обґрунтовується складним становищем України напередодні і в роки Другої світової війни, очевидною непередбачуваністю воєнних і політичних подій, браком європейських державних союзників та смертельною загрозою для українства російського більшовизму, який ставив його на грань винищення не тільки як націю, а й як виокремлений етнос¹⁰⁷. За словами В. Вериги, це був “час шукання способів, як використати бодай частинно несприятливі для українців політичні відносини для української визвольної справи”. Відкидаючи звинувачення на адресу дивізії “Галичина” в колабораціонізмі, який передбачає зраду рідного краю, народу і національного уряду, чого у дивізії, переконаний В. Верига, з точки зору українських інтересів ніколи не було, він пропонує розглядати її “не з чужої точки бачення, але виключно із українського становища”¹⁰⁸.

Що стосується батальйонів “Нахтігаль” і “Роланд”, то за оцінками ряду дослідників вони були не колаборантськими формаціями, а стали важливим фактором українського національного впливу, зокрема, в зв’язку з проголошенням 30 червня 1941 р. у Львові Акта відновлення української державності, яке не було б можливим, на їхню думку, без присутності уособленого в “Нахтігалі” українського військового фактора¹⁰⁹.

Схожу позицію висловлює київський науковець І. Патриляк у спеціальному дослідженні історії Легіонів українських націоналістів, яке, на його думку, яскраво і чітко демонструє еволюцію націоналістичного руху від надій на відродження української державності німецьким керівництвом і взаємодії з німцями, котра носила форму тактичної співпраці двох сторін, стратегічні цілі яких були принципово відмінними, до активної збройної боротьби проти німецької окупації, остаточного розвіювання всяких ілюзій керівництва ОУН щодо ставлення нацистської Німеччини до українського питання і можливості радикальної зміни німецької політики стосовно українського народу¹¹⁰.

Отже, сучасна вітчизняна історіографія, спираючись на великий корпус архівних документів, історіографічних і мемуарних джерел, відтворює досить повну картину участі багатьох сотень тисяч наших співвітчизників у війні на боці Німеччини, яка, за висновком О. Лисенка, будучи свідченням не ли-

ше піднесення національно-визвольних змагань, але значною мірою і кризи сталінської тоталітарної системи, й донині відлунює глибокою трагедійністю того найважчого періоду в історії українського народу¹¹¹.

Недостатньо висвітленими, на нашу думку, залишаються питання, пов'язані з легіоном Р. Сушка, “добровольчими частинами”, що формувалися з радянських військовополонених, II-ою дивізією УНА, Українським визвольним військом, відомості про яких уявляються епізодичними, а також загальною кількістю українців, що одягли німецьку форму, підрахунки яких ускладнюються свідомим “перетасовуванням” українських підрозділів не лише всередині Вермахту, СС, а й у складі національних “східних” з'єднань; відсутністю повної інформації і матеріалів про мобілізаційні акції гітлерівців на окупованих територіях, дезертирство з Червоної армії та уникнення від призову до неї; втрату багатьох документів, які могли б пролити світло на цю проблему¹¹².

Аналіз сучасної історіографії участі українців у збройній боротьбі з нацизмом буде неповним без звернення до наукових розвідок закарпатських істориків (О. Довганича, В. Керечанина, В. Пагірі) про внесок їхніх земляків у перемогу над нацизмом і фашизмом у складі Червоної армії і чехословацьких частин, сформованих в СРСР, Англії, на Середньому Сході¹¹³. В них висвітлюються бойовий шлях і доля закарпатських українців і уродженців краю, які воювали проти ворога на терені 15 країн Західної, Центральної та Східної Європи, а також на Середньому Сході і в Північній Африці; уточнюється їхня кількість у Червоній армії і сформованому в СРСР Чехословацькому армійському корпусі, розповідається про їхні бойові подвиги та повоєнну долю.

Ознакою сучасного етапу історіографії проблеми стає поява досліджень (О. Колянчук, А. Руккас), присвячених долі українців у польській армії у міжвоєнний період і на самому початку Другої світової війни, участі української військової еміграції у Польщі та її окремих представників в європейському антифашистському русі Опору¹¹⁴. Наукове значення має наведена О. Колянчуком нова і майже невідома раніше інформація про кількість українців — польських громадян, в т.ч. контрактних офіцерів колишньої армії УНР, у лавах захисників Польської держави у 1939 р., німецькому і радянському полоні, їхню долю, заняття і діяльність після поразки Польщі; висновки про участь українців у всіх визнаних оборонних акціях Війська Польського в 1939 р., їхню (як і всього українського населення Польщі), коректну поведінку після спалаху Другої світової війни¹¹⁵.

В контексті людського виміру дослідження історії Другої світової війни не залишилися непоміченими цікаві історико-біографічні розвідки А. Руккаса про долю “вояка чотирьох армій” генерала П. Дяченка та українського офіцера у Війську Польському міжвоєнного періоду, колишнього ватажка повстансько-партизанського руху на Поділлі у першій половині 20-х рр. Я. Гальчевського, стрижнем діяльності яких було прагнення створити незалежну Українську державу. Характеризуючи зусилля Я. Гальчевського, А. Руккас наголошує на його виступах у 1939—1943 рр. проти ескалації українсько-польського протистояння на Холмщині, ініціативній діяльності щодо

українсько-польського порозуміння у березні 1943 р., за що він поплатився власним життям. Оцінюючи історичну постать П. Дяченка, контрактного майора польської кавалерії у міжвоєнний період, співробітника німецької розвідки, командира карального батальйону та української протитанкової бригади, що воювала у роки Другої світової війни на боці Німеччини, А. Руккас прагне простежити його неоднозначну діяльність об'єктивно, а не лише у чорних та білих тонах¹¹⁶.

Наукове і пізнавальне значення зберігає і підготовлений О. Колянчуком, М. Литвином, К. Науменком один з перших в сучасній українській історіографії довідник про генералітет українських визвольних змагань, в якому подані короткі біографії керівників українських військових формацій першої половини ХХ ст. і представлена майже вся українська військова еліта часів УНР, ЗУНР, Гетьманату, Карпатської України, УПА¹¹⁷.

Таким чином, можна стверджувати, що участь українського народу у збройній боротьбі на фронтах Другої світової війни, роль українського фактора у збройних формуваннях воюючих сторін стала однією з пріоритетних і перспективних тем і напрямків пошукових зусиль сучасних українських істориків, залишаючись полемічною й потребуючи подальшої науково-дослідної розробки. В працях, що вийшли після 1991 р., зроблені серйозні і плідні спроби з'ясувати місце українського чинника у Другій світовій війні, якомога повніше і об'єктивніше розкрити і по-новому прочитати сторінки участі українського народу в найбільшому воєнному конфлікті світової історії. В сучасних наукових дослідженнях висвітлюються різноманітні аспекти участі українців у збройних силах СРСР, Німеччини, однак малодослідженими, недостатньо фактографічно підкріпленими й концептуально осмисленими залишаються проблеми, пов'язані з визначенням місця і ролі українського національного елементу у збройних силах інших держав антигітлерівської коаліції, а також Румунії, Угорщини; встановленням даних про чисельність і втрати "зарубіжних" українців на полях Другої світової війни. Це потребує активізації і диверсифікації наукових досліджень, підготовки монографічних і дисертаційних праць, документальних видань з проблеми, яких поки що бракує сучасній історіографії і які були б вільними від ідеологізовано-спрощених оцінок та особистих симпатій, базувалися на людському вимірі, гуманістичних, загальнолюдських засадах, критеріях і цінностях. На часі підготовка нових спеціальних досліджень про роль українського чинника в збройних силах воюючих країн, узагальнюючої праці про місце українського національного фактора в подіях Другої світової війни.

Одним з пріоритетних тематичних напрямів сучасної вітчизняної історіографії залишається німецько-румунська окупація України, у дослідженні якої нині відбуваються серйозні позитивні зрушення. Сучасні автори підкреслюють нагальну потребу вивчати період окупації не вибірково, зосереджуючись лише на злочинах окупантів і радянському русі Опору, що було характерним для радянської історіографії, а з урахуванням всього комплексу питань і аспектів, зокрема тих, що стосуються і повсякденного життя та умов існування десятків мільйонів людей, які опинилися на окупованій території.

В сучасних історичних дослідженнях належна увага приділяється розкриттю “українських” планів і цілей нацистської Німеччини, місцю і ролі України в експансіоністсько-колонізаторській програмі верхівки Третього рейху, різним ідеям і концепціям окупаційної політики і дискусіям навколо них (репрезентовані А. Гітлером, А. Розенбергом та Е. Кохом); моделі майбутнього існування українських земель та її трансформації від планів утворення маріонеткової української держави у передвоєнний період до розгляду України з початком агресії проти СРСР як бездержавного сировинного придатку, джерела продовольства і робочої сили з перспективою онімечення і колонізації українських земель після знищення значної частини їх населення¹¹⁸. Вітчизняні історики торкаються також еволюції правління окупантів в контексті досягнення ними військово-ідеологічних і господарсько-економічних цілей; рис, ознак і особливостей окупаційного режиму в Україні; системи, завдань і функцій його адміністративних, поліцейських, господарських та інших органів, установ і організацій; характеру окупаційного режиму. Він визначається як протиправний, безпрецедентний за жорстокістю, людиноненависницький, расистський, українофобський, тоталітарно-репресивний, рабсько-кріпосницький, що трактував українців й інших слов'ян як недолюдей, а Україну — як колонію, об'єкт тотального грабунку, жорстокого уярмлення і нищення населення, історичне призначення якого полягало у слугуванні вищій арійській расі¹¹⁹.

На сучасному етапі вітчизняні науковці почали детально досліджувати запроваджену загарбниками систему влади й управління окупованими територіями, новий територіальний поділ і адміністративний устрій, форми адміністративної організації захоплених територій, структуру, функції, завдання і напрями діяльності розгалуженого німецького, румунського, угорського адміністративного і карального (судового, поліцейського) апаратів у зоні військового управління і адміністративно-територіальних утвореннях (райхс-комісаріат “Україна”, дистрикт “Галичина”, губернаторства “Буковина”, “Трансністрія”), на Закарпатті, органів місцевого самоврядування, нову систему окупаційного законодавства і судочинства¹²⁰, що в сукупності стали механізмом морального, фізичного, матеріального, духовного поневолення, пограбування і терору щодо населення і склали основу існування окупаційного режиму¹²¹.

Новим вектором енергійних пошукових зусиль сучасних українських істориків стає функціонування місцевих органів управління в різних регіонах України за часів окупації (П. Рекотов, А. Скоробогатов, Д. Титаренко)¹²², яке, за визнанням А. Скоробогатова, раніше ніколи не було об'єктом спеціальних досліджень в силу невідповідності цієї теми тогочасним уявленням про зміст війни, її виходу поза припустимий і дозволений рівень знань про неї, підривання пануючого, багато в чому спрощеного, схематичного погляду на події¹²³. А. Скоробогатов і Д. Титаренко на підставі аналізу діяльності відповідно Харківської і Луганської міських управ, їхньої структури, функцій, обов'язків та завдань, особливостей і результатів діяльності, доходять висновку про їхню роль як проміжної, передавальної ланки і посередника між війсь-

ково-адміністративними, поліцейськими органами окупаційної влади та цивільним населенням у проведенні заходів, спрямованих на зміцнення окупаційного режиму, першочергове виконання вимог і завдань окупаційної влади; про їхню повну залежність від неї, що робило управи в руках нацистів інструментом здійснення гітлерівської окупаційної політики, складовою частиною сумнозвісного “нового порядку”¹²⁴.

Помітний приріст нових знань спостерігається у дослідженні регіональних особливостей і специфіки окупаційного режиму та його політики в різних регіонах України. На прикладі Галичини їх активно і плідно розробляє А. Боляновський, присвячуючи свої публікації малодослідженим соціальним аспектам гітлерівського “нового порядку”, національній політиці нацистської Німеччини в цьому краї, його політико-правовому статусу в системі окупованих територій¹²⁵. Значний інтерес викликають спроби порівняльного аналізу конкретного втілення окупаційної політики в Галичині, якій, за висновком автора, протягом окупації було відведено роль своєрідного “експериментального поля”¹²⁶, з окупаційними режимами в райхскомісаріаті “Україна” та інших регіонах Східної Європи. Значну увагу дослідник приділяє проектам і спробам вироблення керівництвом дистрикту “Галичина” окремої моделі політико-правового статусу краю і регіонального політичного курсу, так званої “галицької моделі” окупаційної політики, “спеціального статусу” Галичини у складі Генерального Губернаторства, які автор розглядає крізь призму конфронтації і протистояння в питаннях політичної тактики між берлінськими центральними інстанціями та німецьким керівництвом Галичини відповідно до умов і реалій війни. Він вважає можливим розцінювати їх як пошук особливих шляхів здійснення нацистської “східної” політики, альтернативних стосовно офіційного ортодоксального, бруталного політичного курсу німецької верхівки; як доказ існування альтернативних шляхів вирішення політичних проблем Сходу керівництвом Третього райху¹²⁷.

Різні аспекти впровадження і реалізації окупаційної політики та існування окупаційного режиму в Донбасі, спрямованих на хижацьке використання в інтересах Німеччини людського й економічного потенціалу регіону, що розглядався як “Східний Рур” і “прифронтний арсенал”, досліджують П. Добров, А. Міхненко, І. Тарнавський, Д. Титаренко. Вони зосереджують увагу на безперспективних і невдалих спробах окупаційних властей щодо відновлення й експлуатації вугільної промисловості Донбасу в 1941—1943 рр., зриві постачання сільськогосподарських продуктів для німецької армії, що розглядаються як один з найважливіших підсумків спротиву донбасівців окупаційному режиму; на стані освіти, злочинах проти військовополонених, геноциді єврейського населення, депортаціях мешканців Донбасу до Німеччини тощо¹²⁸.

Багатообіцяючі тенденції спостерігаються і в дослідженні румунського та угорського окупаційних режимів відповідно у “Трансністрії” (А. Жуковський, А. Зінченко, В. Щетніков) і на Закарпатті (Р. Офіцинський)¹²⁹; порівнянні німецького, румунського і угорського окупаційних режимів (Н. Антонюк, Я. Грицак, Ю. Киричук, П. Рекотов, О. Субтельний), зокрема, у культурно-ос-

вітній, церковно-релігійній сферах, у ставленні до євреїв¹³⁰; джерелознавчому вивченні румунського окупаційного режиму в Трансністрії (І. Нікульча, В. Стецкевич), яке свідчить про наявність значного масиву документів і матеріалів, що дають змогу об'єктивно і всебічно проаналізувати всі аспекти діяльності румунської адміністрації та її наслідки для місцевого населення, а також визначити антинародний характер окупаційного режиму¹³¹.

Серед проблем, які почали на основі широкого кола джерел досліджуватися сучасними істориками (І. Ветровим, М. Ковалем, О. Лисенком, О. Перехрестом, О. Потильчаком, Ю. Сливкою, М. Слободянюком), виокремлюється комплекс питань, пов'язаних з окупаційною політикою Німеччини в економічній сфері, особливостями її економічної експансії в промисловості та сільському господарстві України, їхнім значенням у реалізації нацистським керівництвом авантюристичних планів світового панування. Ґрунтовне висвітлення воєнно-економічної політики Німеччини щодо України супроводжується аналізом її історичних коренів, витоків і планування (генеральний план "Ост", "зелена течка" Г. Герінга, "коричнева течка" А. Розенберга), особливостей реалізації та еволюції цієї політики, її результатів і наслідків; показом зловісної ролі в економічній експлуатації і пограбуванні України німецьких промислово-фінансових структур і монополій, господарських органів військової і цивільної окупаційної адміністрації, методів їхньої грабіжницької діяльності, зокрема, на прикладі "фінансової агресії" проти українського населення. Вітчизняними істориками почали досліджуватися такі маловідомі аспекти проблеми, як створення і функціонування системи рабсько-кріпосницької праці й експлуатації населення, соціальне становище робітників і службовців за "нового порядку", політика і практика агресора у використанні трудових ресурсів радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України у німецькій військовій економіці, у професійному навчанні і підготовці трудових резервів в Україні з метою ефективного перетворення її на найбагатшу і найціннішу колонію Райху, а українського народу — на джерело дешевих і водночас кваліфікованих трудових ресурсів; аграрна політика окупантів і становище українського селянства під нацистським режимом¹³².

За роки незалежності України в самостійний напрямок наукових досліджень перетворився такий практично не розроблений раніше вимір проблеми, як гітлерівський "новий порядок" і релігійна ситуація на українських землях. Чимала група сучасних істориків (В. Борщевич, Ю. Волошин, В. Гордієнко, І. Грідіна, О. Лисенко, В. Марчук, М. Михайлуца, В. Пашенко, І. Поїздник, Н. Стоколос, О. Сурмач, О. Форостюк) плідно студіює релігійну політику німецьких і румунських окупантів, її відмінності, особливості та еволюцію; національно-церковний рух і активізацію релігійного життя на окупованій території; становище і діяльність Православної і Греко-католицької церков, їх відносини з окупаційним режимом; взаємини між різними напрямками православ'я; міжцерковні відносини та правове становище церков у різних зонах окупації; фактори і умови піднесення православного руху і відродження Православної церкви під час окупації, а також політизації церков; мораль-

но-психологічний стан населення окупованих українських територій і вплив духовенства на нього; причини і форми співробітництва релігійних організацій, духовенства та віруючих з окупаційною адміністрацією тощо¹³³. В сучасних публікаціях підкреслюється, що незважаючи на проголошену віротерпимість, окупанти були противниками релігійної свободи, і, побоюючись консолідації населення на будь-якому ґрунті, спрямовували свої зусилля на активне використання релігійного чинника для зміцнення “нового порядку”, перебрання церковного руху і релігійного життя під свій контроль, перетворення церкви на пропагандистське знаряддя і слухняний апарат окупаційної адміністрації, інспірування всіляких поділів і конфліктів на релігійно-церковному ґрунті, сприяння ворожнечі між гілками українського православ'я з метою недопущення формування духовної сили, яка змогла б об'єднати народ¹³⁴.

Перспективним напрямком досліджень проблематики окупаційного режиму, що нині активно розробляється в сучасній історіографії, є такий її аспект, як нацизм і українська культура та інтелігенція. В працях Н. Антонюк, С. Бутка, І. Верби, М. Дубик, М. Ковалюк, С. Кота, О. Луцького, О. Потильчака, Т. Себти, М. Ткаченка, інших науковців досліджуються національно-культурний процес в Україні в роки окупації в контексті тогочасних суспільно-політичних реалій; політика окупаційної влади у сфері культури, зокрема, у мовному питанні, яке виступало інструментом пропаганди та ідеологічного впливу нацистів на українське населення; доля українських культурних установ, нацистська практика винищення, пограбування і вивезення українських культурних цінностей і діяльність в цьому зв'язку Айнзацштабу райхсляйтера А. Розенберга; стан української культури в різних регіонах України і культурні процеси на окупованій території; умови, напрями і особливості культурного життя за часів окупації, становище української науки та інтелігенції, її окремих представників тощо¹³⁵. Деякими авторами висловлюється полемічна точка зору про можливість певного коригування традиційних поглядів на політику Райху щодо культурних цінностей України, оскільки, на їхню думку, окрім нищення, пограбувань і руйнувань, протягом трьох років окупації була майже відновлена архівна система, здійснювалися заходи щодо збереження архівних комплексів, завдяки яким, можливо, ми маємо нині свідчення про минуле¹³⁶.

Серед проблем, які почали окреслюватися (В. Гриневич, Я. Грицак, О. Зарубінський, М. Коваль, Д. Омельчук, О. Потильчак, М. Слободанюк, В-на Шайкан, В-рій Шайкан) і потребують подальших серйозних і ґрунтовних досліджень, особливою актуальністю відзначаються вплив іноземної окупації на політичні процеси в українському суспільстві, настрої населення, його ставлення до німецьких військ і радянської влади; колабораціонізм та його витоки, масштаби, соціальне підґрунтя, які не можуть бути розкритими без розгляду морально-психологічного стану суспільства напередодні та під час окупації¹³⁷. В окремих працях наголошується на тому, що окупація докорінно змінила політичну ситуацію в Україні, істотно прискорила кризу комуністичної системи, що намітилася ще в 30-х рр., посилила зростання національної свідомості українського народу¹³⁸.

Серед нових напрямів дослідження окупаційного режиму, які активно розробляються в новітній історіографії, слід назвати її етнополітичний аспект, становище національних меншин в Україні та Криму, їх історіографічне осмислення (Ю. Зінченко, О. Рафальський)¹³⁹. В етноісторичних дослідженнях останнього десятиріччя (С. Єлисаветський, В. Коваль, М. Коваль, Ж. Ковба, А. Круглов, Ф. Левітас, В. Нахманович, А. Подольський, М. Попович, Я. Сусленський, Я. Хонігсман та ін.)¹⁴⁰ ретельно вивчаються нацистський геноцид євреїв, аморальна політика Голокосту, що, на думку більшості дослідників, за оцінкою О. Рафальського, було частиною загальної катастрофи України¹⁴¹; посилюється увага до вивчення кримськотатарських етнонаціональних проблем (Ю. Зінченко), становища і долі фольксдойче (А. Бістрікер, О. Іванов, І. Іваньков, М. Коваль, В. Мартиненко, П. Медведок)¹⁴².

Висвітлюючи форми і методи нацистського окупаційного режиму, зокрема, в рейхскомісаріаті “Україна”, окремі історики (Я. Грицак, О. Рафальський, В. Трофимович) висловлюють точку зору про схожість нацистського і більшовицького режимів, німецьких окупаційних методів з методами їхніх сталінських попередників, що проявилася у перейнятті першим багатьох готових елементів другого, у його ставці на усталені в роки радянської влади тоталітарні форми господарювання¹⁴³. Широке використання гітлерівцями радянської методології управління вбачається, зокрема, у формуванні концтаборів для ізоляції та знищення потенційних і активних ворогів системи; депортаціях працездатного населення як резерву робочої сили на будови та підприємства Німеччини; використанні штучно організованого голодомору як інструмента етноциду в Україні; фактичному збереженні під новою назвою колгоспної системи і державної промисловості для максимальної експлуатації населення, експропріації промислової та сільськогосподарської продукції; цілеспрямованій політиці формування адміністративних структур за територіальними, а не національними ознаками¹⁴⁴.

Аналіз вітчизняними істориками багатьох аспектів функціонування окупаційного режиму обумовив його історико-правові характеристики, визначення й оцінки, згідно з якими встановлений в Україні окупаційний режим, здійснюваний власною цивільною адміністрацією, військовими та спеціальними каральними органами, кваліфікується як злочинна, протиправна, військово-поліцейська, адміністративно-господарська система, спрямована, всупереч законам і звичаям війни, нормам міжнародного права, на колонізацію, поневолення і анексування окупованих територій України, здійснення комплексу соціально-економічних, політичних та інших заходів з метою насильницького встановлення неподільного панування окупантів і позбавлення перспектив існування українського народу та його державності¹⁴⁵.

Отже, сучасна українська історіографія відзначається помітними позитивними зрушеннями у дослідженні окупаційного режиму в Україні в роки Другої світової війни, перебуваючи, однак, на початковому етапі теоретичного і практичного осмислення всієї сукупності його проблем. Подальше вивчення й аналіз періоду окупації України неможливі без активізації і поглиблення досліджень, зокрема, діяльності райхскомісаріату “Україна” та його

керівника Е. Коха, військової та цивільної окупаційної влади і адміністрації, військового командування, функціонування румунського окупаційного режиму; стану української економіки, військово-економічної політики окупантів й експлуатації індустріального і аграрного потенціалів України; пограбування і вивезення з України культурних цінностей та історичних пам'яток; реакції українського населення на встановлення окупаційного режиму, його ставлення до найманців; феномену колабораціонізму; політичних і соціально-економічних процесів під час відступу окупантів з України та здійснення стратегії “випаленої землі”; становища робітництва, селянства, інтелігенції, долі військовополонених, в'язнів гетто, тюрем і концтаборів, українського населення і “остарбайтерів” у різних регіонах Райху; аналізу життя населення з урахуванням місця проживання та роду діяльності, його відносин з військовослужбовцями окупаційних армій (німцями, італійцями, румунами, угорцями); опису, класифікації й комплексного аналізу діяльності таборів, тюрем і гетто на окупованій території; штучного голодомору як прямого наслідку злочинної окупаційної політики; долі національних меншин, кожної етнічної групи в умовах окупації, Голокосту, українсько-єврейських відносин тощо.

Справді наукова картина історії окупації, очищена від ідеологічних нафарбувань, тенденційних оцінок, прямих спотворень і “білих плям”, постане тільки в результаті ґрунтовного і неупередженого аналізу істориками всіх позитивних і негативних, об'єктивних і суб'єктивних чинників тогочасних подій і процесів; появи нових спеціальних монографічних і дисертаційних досліджень, створених на основі передових дослідницьких методик, з урахуванням не тимчасових і кон'юнктурних міркувань, а об'єктивних законів пізнання історичної дійсності і професійних інтересів; а також диверсифікації археографічної роботи, виявлення нових архівних джерел, публікації документальних збірників і спогадів тих, кому пощастило вижити у пеклі війни і окупації.

Це, сподіваємось, допоможе створенню належної, надійної і вірогідної науково-інформаційної бази для реалізації життєво назрілих державних інтересів, пов'язаних з компенсаційними виплатами відшкодувань жертвам нацизму і каторжної підневільної праці, проблемою “нацистського золота”; сприятиме всебічному, об'єктивному і адекватному тлумаченню історії України періоду Другої світової війни в контексті європейського і світового історичного досвіду і процесу.

У вітчизняній історичній науці відбуваються помітні позитивні зміни і в дослідженні антинацистського руху Опору в Україні в 1941—1944 рр., який починає розглядатися в широкому загальноєвропейському і світовому контексті і правомірно визначається саме як “рух Опору”. В новітній історіографії фактично спростовано ідеологему про “всенародну боротьбу в тилу ворога”, відзначено, що не витримала перевірки науковою експертизою центральна теза радянської історіографії про “всенародний характер партизанського руху в Україні”, яка не підтверджується ані з демографічного, ані з соціального боків. Стає очевидним і те, що радянські історики відповідно

до настанов директивних органів у гіпертрофованому вигляді подавали роль комуністичної партії в організації та керівництві підпільним і партизанським рухом, надмірно героїзували його учасників, уникали, з огляду на політико-ідеологічні обставини, критичного осмислення збройної боротьби партизанів, особливо того, що стосувалося партійного керівництва, його окремих представників, діяльності вищих партійних органів¹⁴⁶.

У працях А. Кентія, В. Клокова, В. Кучера, О. Лисенка, В. Лозицького, М. Слободянюка, А. Чайковського та інших дослідників на обширному джерельному і статистичному матеріалі відтворено реальні масштаби спротиву ворогові на території України, об'єктивно осмислюються збройна боротьба в тилу нацистських окупантів у роки війни, її сильні і слабкі сторони. Відзначаючи важливу роль партизанського руху у розгромі та вигнанні німецьких окупантів з української землі, ці автори говорять про невикористані можливості для організації партизанського руху на тимчасово окупованій території України та його впливу на хід бойових дій на фронті, недооцінку вищим радянським військово-політичним керівництвом ролі і місця території України в загальному плані розгортання збройної боротьби в тилу німецьких військ, піддають критиці діяльність вищих органів влади СРСР і УРСР щодо підготовки та здійснення партизанської боротьби в Україні, організації використання партизанських сил, їх матеріально-технічного забезпечення. Вони висловлюють сумніви стосовно наявних статистичних даних про чисельність учасників партизанського руху в Україні, деяких результатів бойової діяльності “народних месників”, що знайшли відображення в документах партизанського руху і введені до наукового обігу, зокрема про кількість вбитих і поранених вояків противника, знищеної партизанами німецької бронетехніки, про власні втрати партизанів, а також їхні часом непрості стосунки з місцевим населенням, внутрішні конфлікти у партизанському середовищі тощо¹⁴⁷.

У сучасних дослідженнях цієї проблеми наголошується на існуванні в русі Опору двох основних течій і напрямів — комуністичного (радянського) і національно-визвольного, повстанського.

Є підстави говорити про справжній прорив, певний історіографічний бум на одному з найбільш сфальсифікованих донедавна напрямів наукового пошуку, а саме, у дослідженні національно-визвольного руху в Україні під час Другої світової війни у всіх його проявах¹⁴⁸, і, зокрема, у вивченні історії й діяльності Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Цей феномен трактується вітчизняними істориками як одне з найважливіших і водночас найсуперечливіших явищ в історії України ХХ ст., що не може бути схарактеризоване традиційними підходами і однозначними оцінками — від суцільної апології до цілковитого заперечення¹⁴⁹. І донині на різних рівнях відбуваються гострі дискусії з приводу визнання ОУН і УПА воюючою стороною в Другій світовій війні, юридичного оформлення статусу учасників національно-визвольної боротьби, загальної оцінки українського національно-визвольного руху у ХХ століття та ряду інших¹⁵⁰.

Дослідженню історії ОУН і УПА, що спричиняє значний суспільний резонанс і контрверсійні тлумачення, сприяють введення до наукового обігу ве-

ликої кількості нових архівних та історіографічних джерел, публікація документальних видань, великих серій збірників документів і матеріалів про УПА¹⁵¹, мемуарних і монографічних праць, численних наукових статей з проблеми, проведення міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференцій, робота Урядової комісії й робочої групи Інституту історії України НАН України з вивчення діяльності ОУН і УПА, до складу якої входили авторитетні фахівці з провідних академічних, архівних установ, вищих навчальних закладів, діяльність Центру досліджень визвольного руху у м. Львові¹⁵². Безумовно, це прискорить переведення дослідження історії й діяльності ОУН і УПА з площини емоційно-конфронтаційної, ідеологічної та політичної в раціональну, правову, наукову й академічну, а також звільнить їх від численних пропагандистських міфів і нашарувань, поширених у радянській, польській історіографіях, серед прихильників і апологетів бандерівської й мельниківської теорій виникнення УПА; сприятиме створенню реалістичної та об'єктивної історії ОУН та УПА, яка спиратиметься саме на наукові підвалини, що є одним з першочергових завдань вітчизняної науки.

Це можливо тільки за умови ретельного пошуку, опрацювання, введення до наукового обігу і публікації всього комплексу документів і матеріалів, зокрема, радянського, німецького, польського, оунівсько-повстанського походження, що дасть змогу зробити вагомий крок у осмисленні складної історичної гами подій, пов'язаних з історією українського повстанського руху 40—50-х років ХХ ст., а також сказати собі й світові правду про ті трагічні сторінки нашої історії^{153—154}.

Про вихід проблематики українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни на якісно новий рівень вивчення й осмислення свідчить поява узагальнюючих праць А. Кентія¹⁵⁵, Ю. Киричука¹⁵⁶, А. Русначенка¹⁵⁷, колективної монографії “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси” й одноіменного фахового висновку¹⁵⁸, стали підсумком тривалої багаторічної праці робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, і для яких загалом характерними є ґрунтовна джерельна основа, прагнення до об'єктивного й неупередженого, й, за змоги, комплексного дослідження різноманітних аспектів українського самостійництва, етапів визвольної боротьби українців, а також намагання всебічно розглянути ті ключові питання історії і діяльності ОУН і УПА, які спричиняють нині найбільш гострі дискусії і протистояння в українському суспільстві. Сподіваємось, вихід цих фундаментальних праць започаткував процеси очищення вітчизняної історії, історії українських національних рухів, партій і організацій різноманітних політичних орієнтацій і напрямів від характерного для радянської історіографії негативізму, а також суб'єктивізму й упередженості науковців з української діаспори та деяких зарубіжних фахівців¹⁵⁹.

Значний суспільний резонанс спричинили монографії Д. Веденєєва і Г. Биструхіна, що вирізняються яскраво вираженою новизною і є першими узагальнюючими працями, в яких на основі широкого кола маловідомих документів ОУН і УПА, радянських і польських спецслужб, партійних матеріа-

лів розкривається таємний фронт українських національно-визвольних змагань, досліджується розвідувальна, контррозвідувальна, оперативно-бойова, диверсійно-терористична діяльність руху українських націоналістів, Української повстанської армії, основні історичні типи спецпідрозділів українських націоналістів, біографії керівників ОУН і УПА. Вказані явища постають у світлі документів органів держбезпеки з Галузевого державного архіву СБУ, чимала кількість яких авторами вперше була введена до наукового обігу і стала надбанням громадськості й фахівців¹⁶⁰.

Заслугою Д. Веденєєва і Г. Биструхіна є те, що вони проаналізували український національно-визвольний, повстанський рух у світлі норм міжнародного права, чинного законодавства України і обґрунтували такий фундаментальний висновок: “Безперечним і вкрай важливим для правової оцінки самостійницького руху є те, що формування УПА та озброєне підпілля ОУН виступали з чітко окресленою політичною метою відновлення суверенітету й територіальної цілісності України...”, а відтак “заперечення правомірності боротьби певних українських військово-політичних сил за самостійність, включаючи, зрозуміло, ОУН та УПА є нонсенсом у політико-правовому відношенні”¹⁶¹. Другий важливий висновок авторів полягає у тому, що порівняння властивостей українського повстансько-підпільного руху з усталеними нормами міжнародного гуманітарного права дає змогу поширити на нього міжнародно-правове визначення партизанського руху, який діяв на основі нових форм легітимності¹⁶².

Не залишилися непоміченими фахівцями і широкою громадськістю наукові студії Г. Стародубець, присвячені генезі й функціонуванню українського повстанського запілля середини 40-х рр. ХХ ст. В своїх численних публікаціях, зокрема двох монографіях¹⁶³, на широкій архівній й історіографічній базі дослідниця розкриває сутність запілля, його структуру, причини, особливості виникнення і становлення, територіальні межі та регіони поширення, періодизацію, основні функції (господарсько-економічну, військово-мобілізаційну, медико-санітарну, агітаційно-пропагандистську), морально-психологічний клімат та історичне значення.

Вагомість досліджень Г. Стародубець полягає насамперед у виокремленні і введенні до наукового обігу дефініції “повстанське запілля”, ґрунтовному концептуально-теоретичному, методологічному й фактологічному осмисленні даного історичного явища. Автор переконливо довела, що повстанське запілля стало третім після оунівського підпілля і Української повстанської армії важливим базовим структурним елементом, комплексною складовою цілісної системи національного руху Опору¹⁶⁴, основним чинником матеріально-продовольчого та кадрового забезпечення УПА.

Безумовно, науковий доробок Г. Стародубець має суттєве історіографічне значення, оскільки він сприяє розширенню понятійного апарату воєнно-історичної науки, суттєвому доповненню створюваної сучасною вітчизняною історіографією науково-теоретичної конструкції українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни, розширенню меж його пізнання, спонукає дослідників до вивчення вітчизняної історії на мікрорівні,

тобто на рівні почувань, переживань, сприйняття складних подій воєнного та повоєнного часу не загалом безликого народу, а врешті-решт, окремої людини¹⁶⁵.

Важливим підсумком дослідження українськими істориками проблематики ОУН і УПА на нинішньому історіографічному етапі слід вважати висновок про те, що в своїй переважній частині новітня наукова вітчизняна історіографія, виходячи з усвідомлення складності та неоднозначності українського націоналістичного руху 20—50-х рр., не заперечуючи його “світлих і темних сторін”, націлена на висвітлення його позитивного досвіду, не ставить під сумнів антиімперський, спрямований на творення власної національної держави характер цього руху, його масовість, тривалість, активність і масштабність; зорієнтована в ідеологічному плані на активне пропагування ідеї української самостійної держави, що кардинально відрізняє її від радянської історіографії¹⁶⁶. Українська повстанська армія розглядається в сучасній вітчизняній історіографії як форма військової самоорганізації українського народу, його збройна сила для опору як радянському, так і німецькому тоталітарним режимам з метою національного визволення й встановлення незалежної державності України¹⁶⁷. Створення й діяльність УПА, цього унікального чинника й справжнього феномена національної історії ХХ століття, стали тією ланкою історичного процесу, яка забезпечила перманентність і тяглість національно-визвольного руху українського народу за власну державність, засвідчила його волю до самоствердження й самореалізації¹⁶⁸. Розгляд проблематики ОУН і УПА саме в такому контексті сприятиме, на наш погляд, і виконанню фундаментального завдання українських науковців — побудові нової концепції вітчизняної історії, визначальним принципом чого виступає тяглість і генетична спорідненість всіх без винятку спроб українського народу набути державність¹⁶⁹.

Перспективне значення для поглиблення досліджень проблематики ОУН і УПА та встановлення історичної правди про них мають висновки про масовий, народний, виразно антиімперський і антитоталітарний, спрямований на здобуття власної державності характер українського національно-визвольного руху доби Другої світової війни. Його основу становили середняцько-бідняцькі елементи українського села, й розгорнувся він, як вважає А. Русначенко, у формі національної революції, збройним виявом якої й стала УПА¹⁷⁰.

У працях сучасних істориків УПА розглядається як складова частина європейського руху Опору, адже історія не знала національно-визвольної боротьби подібного розмаху, тривалості, безкомпромісності й напруги в умовах величезної нерівності сил, повної відсутності будь-якої допомоги з боку зовнішнього світу й опертя лише на підтримку власного народу¹⁷¹.

Серед найбільш складних, дискусійних і жваво обговорюваних питань історії українського самостійницького руху періоду Другої світової війни слід виокремити місце, роль і значення боротьби УПА в широкому європейському й світовому контекстах, тривалому процесі українського державотворення; стратегію і тактику ОУН і УПА (двофронтова боротьба, опір радянсь-

кій владі з 1944 р.) та їх доцільність і виправданість; ідеологію національно-визвольного руху та її еволюцію; початки УПА і роль в її створенні ОУН(б), ОУН(м), Поліської Січі Т. Бульби-Боровця; співвідношення стихійності й закономірності у її виникненні; причини постання УПА у волинсько-поліському регіоні, її чисельність, питання про першого командира УПА (Д. Клячківський, Р. Шухевич, В. Івахів, Т. Бульба-Боровець), її статус і характер (мельниківська, бандерівська, бульбівська) (надпартійний, позапартійний, повстанський, партизанський); консолідаційний процес і переговори з мельниківцями й бульбівцями; взаємини УПА з німцями, радянськими партизанами, єврейським населенням; участь в українсько-польському конфлікті й подіях на Волині й у Галичині 1943—1944 рр.; терористичні методи в діяльності ОУН і УПА; дипломатичні й міжнародно-правові аспекти українського національно-визвольного руху та функціонування його спецслужб. Необхідна чіткість і в термінологічному визначенні суті процесів, які відбувалися в 30—50-х роках ХХ ст. в Західній Україні й щодо яких в літературі існують різні дефініції (“національно-визвольний”, “самостійницький рух”, “національно-визвольна війна”, “революційно-визвольний рух”, “громадянська війна”, “національна революція”, “друга революція”, “незавершена революція”).

Важливою й актуальною справою залишається, на думку Ю. Сливки, підготовка широкомасштабного дослідження Української повстанської армії не як регіонального явища (з точки зору передумов її виникнення та діяльності), а в широкому загальноукраїнському контексті з урахуванням визначальних причин виникнення Другої світової війни та геополітичних прагнень її головних суб'єктів. Це, на переконання вченого, дало б змогу уникнути багатьох усталених стереотипів і штампів та внести суттєву корекцію в характеристику політики керівництва УПА, краще збагнути мотиви його дій та кінцеву мету, розглядати ту чи іншу концепцію та дії керівництва ОУН і УПА не як застиглу догму, раз і назавжди визначену позицію, а в еволюції, на кожному етапі їхньої діяльності¹⁷². Такий підхід став би на заваді спробам беззастережної дискредитації й компрометації українського визвольного руху, його активних учасників і симпатиків; звинуваченню їх у колабораціонізмі, запродавстві тощо, оскільки в світлі сучасних історичних знань вони полишені реального змісту, і члени ОУН та вояки УПА займають почесне місце в довгому ряду героїчних борців за волю й державність українського народу¹⁷³.

Характерною ознакою і помітною особливістю сучасного етапу розвитку української історичної науки є також суттєва активізація дослідження вітчизняними науковцями стану доволі непростих українсько-польських відносин у роки Другої світової війни. Їх історія не може досліджуватися без урахування діяльності ОУН і УПА, трагічного протистояння між УПА й Армією Крайовою на західноукраїнських землях, зокрема в 1943—1944 рр. на Волині. Ці події дотепер спричиняють значний суспільний резонанс, контроверсійні оцінки й тлумачення у вітчизняній і польській історіографіях, громадсько-політичному житті обох держав і народів, заважаючи гармонійному розвитку добросусідських стосунків між ними.

Разом із тим драматичний українсько-польський конфлікт 40-х рр. ХХ ст. становить важливий аспект історії власне ОУН і УПА, й без його ви-

світлення вона буде неповною. Дана обставина робить дослідження ролі й місця ОУН та УПА в українсько-польському протистоянні, боротьбі проти репрезентованого Армією Крайовою польського підпілля, з'ясування причин, перебігу, мотивації учасників конфлікту, зокрема волинського, справою вкрай актуальною, назрілою і необхідною.

За останні майже два десятиліття українські науковці, отримавши доступ до раніше невідомих та недосяжних вітчизняних і зарубіжних архівних й історіографічних джерел, спрямували свої зусилля та увагу на дослідження історії українсько-польських відносин 30—40-х рр. ХХ ст., публікацію і введення до наукового обігу нового емпіричного матеріалу, з'ясування причин, перебігу й наслідків тривалого в часі українсько-польського протистояння, яке з особливою силою вибухнуло в роки Другої світової війни й часто переростало в збройні конфлікти з багатотисячними людськими жертвами¹⁷⁴.

У цьому контексті слід зазначити, що за роки, які минули після проголошення державної незалежності України, новітня українська історіографія збагатилася цілою низкою серйозних документальних і мемуарних видань, збірників матеріалів усеукраїнських і міжнародних, зокрема, українсько-польських наукових конференцій і семінарів, першими монографічними дослідженнями й великою кількістю статей, кандидатськими та докторськими дисертаціями, рецензіями, довідково-бібліографічними виданнями, що є яскравим свідченням започаткування національної історіографії українсько-польських відносин у роки Другої світової війни як окремого й самостійного науково-дослідницького напрямку¹⁷⁵.

Вагомий внесок у становлення і розвиток сучасної вітчизняної історіографії досліджуваної проблеми зробили 11 міжнародних наукових семінарів “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”, які відбулися в 1996—2005 рр. по чергово в Луцьку та Варшаві й об'єднали провідних українських і польських істориків. Головне завдання семінарів, зазначав І. Ільошин, полягало в пошуку спільних підходів до оцінки минулого, у визначенні тих питань, з яких позиції українських і польських фахівців збігаються, а з яких є помітні розходження, що потребують подальших досліджень¹⁷⁶. Важливе джерелознавче й історіографічне значення мають наукові збірники “Україна — Польща: важкі питання”, що побачили світ за результатами засідань семінарів¹⁷⁷ і видання яких триває.

Історіографічна оцінка семінарів і наукових збірників “Україна — Польща: важкі питання”, їхнього громадсько-політичного й наукового значення зроблена в статтях Л. Баженова, Р. Грицьківа, С. Заброварного, В. Колесника, М. Кучерепи, В. Макара. У них відзначено, що українсько-польські семінари істориків уже стали певною епохою у співробітництві науковців обох країн, а томи серії “Україна — Польща: важкі питання” з огляду на їхню фактологічну й методологічну цінність є оригінальним виданням, здійсненим на високому науковому рівні, яке не має аналогів у світі. Це видання стало першою спробою комплексного дослідження українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, виступає їх справжньою сучасною енциклопедією

і свідчить про пошук консенсусу у вирішенні складних питань спільної історії і взаємин обох народів¹⁷⁸.

З цього приводу слід відзначити висловлену під час роботи українсько-польських семінарів істориків думку І. Ільюшина про зближення позицій фахівців обох країн у багатьох спірних питаннях, насамперед стосовно оцінки УПА й АК як рівноправних національно-визвольних рухів двох сусідніх народів, що в умовах окупації намагалися відтворити свою державність, ролі Німеччини й СРСР у використанні та розпалюванні українсько-польського антагонізму, а також розуміння обома сторонами його причин. Серед питань, які далі зумовлюють розбіжності й непорозуміння, різні інтерпретації, тлумачення й оцінки, вчений називає, зокрема, трактування характеру й мотивів українсько-німецької та польсько-радянської співпраці в роки війни, оцінку форм і методів боротьби проти поляків на Волині й у Східній Галичині, застосованих ОУН (СД) і командуванням УПА з метою виключення будь-якої можливості повернення цих етнічних українських земель до складу післявоєнної Польської держави¹⁷⁹.

Торкаючись безпосередньо окресленої нами проблеми, слід зазначити, що трагічні події 1943—1944 рр. на Волині — спроба примусового витіснення польського населення та пов'язані із цим винищувальні акції проти нього¹⁸⁰ — це справді драматичний і вкрай сумний епізод в історії українсько-польських відносин середини ХХ ст. У силу цілого ряду обставин вони були приречені на різке загострення, в центрі якого опинилися збройні формування — УПА й АК, а жертвами — тисячі українців і поляків. Власне тому волинський конфлікт і має бути об'єктом концептуального наукового осмислення, насамперед із точки зору з'ясування справжніх причин його виникнення і трагічних наслідків для українського й польського народів¹⁸¹.

У вітчизняній історіографії цей аспект двосторонніх відносин тривалий час з об'єктивних і суб'єктивних причин не був об'єктом комплексного наукового дослідження. У зв'язку з цим українські історики опинилися в нерівному становищі щодо своїх польських колег, які публікують різноманітні й численні напрацювання з цієї проблеми, загалом із польською історіографією, в якій існують кілька історичних шкіл¹⁸², що зумовлює, на думку Ю. Сливки, переважно “оборонний” характер виступів і праць вітчизняних науковців¹⁸³.

Аналіз історіографічної ситуації свідчить, що українські автори більше не уникають цієї складної теми, яка замовчувалася в радянські й навіть у пострадянські часи¹⁸⁴. Незважаючи на появу останнім часом в Україні й Польщі ґрунтовних розвідок про волинські події 1943—1944 рр., із певністю можна констатувати, що ця проблема ще не вивчена повністю і чимало її аспектів потребують подальших досліджень¹⁸⁵. У цьому контексті найважливішими завданнями українських (як і польських) істориків, їх моральним обов'язком залишається, за словами академіка НАН України В. Литвина, надання суспільству об'єктивної, науково вивіреної інформації щодо “волинської проблеми”, розстановка правильних акцентів¹⁸⁶.

Зрозуміло, що в центрі дискусій вітчизняних науковців перебуває питання про причини, передумови й джерела українсько-польського конфлікту в

цілому та трагічних волинських подій зокрема. Слід зазначити, що погляди української та польської сторін у цьому плані суттєво відрізняються. За словами колишнього директора Бюро національної безпеки Республіки Польща М. Сівеца, поляки розглядають ці події як проведену в 1943—1944 рр. на землях Західної України (Волинь, Східна Галичина) організовану збройну акцію ОУН і УПА, що була спрямована проти її польських мешканців і поглинула десятки тисяч невинних людей. Вони зазначають, що ці події мали характер планової акції викорінення “польського елемента” на тих землях із застосуванням систематичної екстермінації польського населення¹⁸⁷. Значна частина польської громадськості впевнена в тому, що причиною виникнення конфлікту була діяльність українських націоналістів, насамперед УПА, які здійснили “геноцид польської людності Волині в 1939—1947 роках”.

Частина українських авторів вважає, що волинська трагедія була спричинена масовими вбивствами українців (насамперед політично впливових) польськими боївками на Холмщині, що українсько-польський антагонізм у 1941—1944 рр. був зумовлений польським шовінізмом, заявами польського підпілля про створення після війни “сильної Польщі в побільшених кордонах” (Л. Шанковський), що конфлікт спричинили не українці, а польська сторона, зокрема польська влада, яка хотіла будувати на українських землях Польщу (В. Кук)¹⁸⁸.

Важливо зауважити, що чимало дослідників в Україні, торкаючись проблем українсько-польського протистояння, бажають уникати однобічності, спекуляцій, прагнуть зрозуміти весь комплекс причин, що викликали волинську трагедію, територіальних, політичних, етнічних, соціальних, мілітарних, урахувавши дії таких структур, як УПА і АК¹⁸⁹. За оцінками Я. Грицака, в подіях на Волині навесні — влітку 1943 р. простежується вплив кількох факторів: “макровійни” між нацистською та радянською державно-військовими надпотугами, “мікровійни” між польським, українським і радянським підпіллям, малої громадянської війни між різними групами в українському підпіллі (протистояння між бандерівцями, бульбівцями й мельниківцями чи конкуренція за владу в новопосталій УПА між галицькою та волинською групами), селянської війни за землю, елементарного бандитського шумовиння. Негативну роль відіграло також винищення нацистами волинських євреїв, яке, не маючи значного впливу на волинську різню 1943 р., призвело до страшного знецінення людського життя у свідомості багатьох волинян¹⁹⁰.

На думку Л. Зашкільняка, збройні конфлікти між двома народами в 1942—1944 рр. на теренах Волині й Галичини, гасла ОУН(б) щодо “очищення” терену від неукраїнського населення були зумовлені невдачею в досягненні порозуміння між поляками й українцями, втручанням німецьких та радянських чинників, екстремальними умовами війни й міжнародної конфронтації, деморалізацією суспільства, прагненням української сторони послабити в себе в тилу “польський чинник” і не допустити повторення програваної для українців ситуації 1918—1919 рр.¹⁹¹ У цьому контексті заслуговують на увагу міркування А. Кентія про причини збройних дій ОУН і УПА проти поляків, серед яких він називає насамперед військово-політичні обста-

вини: спрямовану переважно проти Берліна й Москви “двофронтову” боротьбу ОУН і УПА, появу в стратегії українського визвольного руху навесні 1943 р. “третього фронту — проти польської меншини на теренах Волині — Полісся, а згодом у Галичині; намагання розв’язати польське питання таким способом, щоб не дозволити німцям і більшовикам використати “польський фактор” проти українського визвольного руху; прагнення УПА зберегти своє підпілля як базу визвольного руху та витіснити з контрольованої території всі ворожі чинники: німецьку адміністрацію, червоних партизанів, поляків”¹⁹².

Вітчизняні дослідники загалом погоджуються з тим, що в основі українсько-польського антагонізму воєнного часу перебував територіальний чинник¹⁹³. Саме володіння територією, впевнений Л. Зашкільняк, стало тим наріжним каменем, на якому українсько-польські стосунки зазнали вирішальної поразки з далекосяжними наслідками для обох сторін¹⁹⁴. Ю. Сливка переконаний, що головною причиною міжнаціонального українсько-польського конфлікту періоду Другої світової війни була, безумовно, проблема східних кордонів Польщі, а отже, доля Східної Галичини та Західної України¹⁹⁵. На думку І. Ільюшина, однією з головних причин конфлікту стала впевненість поляків (які високо цінували власний, дійсно значний економічний і культурний внесок у розвиток західноукраїнських земель і сподівалися на його міжнародне визнання) у поверненні цих земель Польщі після переможної війни “західних альянтів”¹⁹⁶.

Серед важливих факторів породження і стимулювання українсько-польського протистояння сучасними вітчизняними істориками називають ще такі: антиукраїнська асиміляційна політика польської влади на українських етнічних землях; кривди, заподіяні українцям у 1920—1930-х рр. Польською державою, та відповідне негативне ставлення українців до поляків; взаємна ненависть як загальна риса в українсько-польських відносинах на всіх територіях зі змішаним населенням напередодні вирішальних для обох народів подій. До цього додавалися різне суб’єктно-об’єктне сприйняття українців і поляків міжнародними чинниками внаслідок належності західних українців до Польської держави за відсутності Української; протилежні орієнтації визвольних рухів двох націй на зовнішні чинники під час боротьби за визволення своїх країн; безкомпромісна позиція польського еміграційного уряду, аківського підпілля й волинсько-галицьких поляків у територіальному питанні та неспроможність провідних польських політичних сил відмовитися від претензій на західноукраїнські землі й побачити в західних українцях рівноправних партнерів. Свою негативну роль відіграли співпраця польського населення Волині й Східної Галичини з радянськими партизанами, підрозділами Червоної армії, оперативно-чекістськими групами НКВС, яких українські повстанці вважали своїми основними ворогами; участь поляків у складі німецьких допоміжних формувань, а також окупаційних адміністративних органах в антиукраїнських акціях; прагнення лідерів українського підпілля бачити Західну Україну моноетнічним краєм і нейтралізувати можливого потенційного претендента на встановлення своєї влади в регіонах спільного проживання українців і поляків ще до обговорення питань територіальної належності

спірних земель на передбачуваній післявоєнній міжнародній конференції. Не можна заперечувати й вплив негативних стереотипів щодо українців і поляків, зокрема ставлення поляків до українців як до меншовартісної нації, що формувалися століттями й міцно утвердилися у свідомості значної частини двох народів¹⁹⁷. У цьому контексті не викликає заперечень важливий висновок Ю. Сливки про зумовленість великих масштабів і жахливих наслідків міжнаціонального конфлікту психологічною підготовленістю українського та польського загалу до участі в ньому, а також про те, що в період Другої світової війни українці та поляки виявилися заручниками вкрай складних міжнаціональних взаємин, які формувалися протягом століть і були успадковані поколіннями ХХ ст.¹⁹⁸

Окремі дослідники, аналізуючи причини виникнення українсько-польського протистояння, підкреслюють негативну роль у ньому інтегрального націоналізму обох сторін — української та польської (І. Ільюшин, Я. Пеленський, І. Цепенда)¹⁹⁹, висловлюють думку про агресивне ставлення до польської національної меншини з боку носіїв ідеології українського інтегрального націоналізму (І. Патриляк)²⁰⁰ і вороже, зумовлене ідеологією ОУН, ставлення українського самостійницького руху до поляків (Г. Стародубець)²⁰¹. Стосовно цього слід зазначити, що успадкована ОУН(б) ідеологія інтегрального націоналізму розглядається як причина екстермінації (вимищення) польського населення на західноукраїнських землях і більшістю сучасних польських дослідників. Це підтверджується також матеріалами міжнародного семінару українських і польських істориків, виступами окремих польських науковців, зокрема В. Філяра²⁰².

З протилежного боку виступив С. Заброварний, заявивши, що “ідеологія (націоналізм, тоталітаризм) ще сама по собі не може бути безпосередньою причиною конфлікту”, підтвердивши складність цього аспекту проблеми, контрверсійність поглядів на неї в сучасній вітчизняній історіографії²⁰³.

Аналіз численних вітчизняних історіографічних джерел переконує, що в питанні про причини й джерела волинських подій сучасні українські історики не погоджуються з їх розглядом винятково у вузьких історичних рамках 1943—1944 рр., вважають некоректним і ненауковим вилучення цього епізоду українсько-польського протистояння із загального контексту подій Другої світової війни і складних відносин між нашими народами протягом тривалого історичного часу, особливо ХХ століття²⁰⁴. Ю. Сливка цілком справедливо критикує такий підхід за його неспроможність з’ясувати витоки того чи іншого конфлікту, визначити справжні причини виникнення та мотиви й цілі його організаторів та учасників²⁰⁵. А на думку В. Трофимовича, в такому разі зникне зміст і сенс українського національного руху, і він виявиться вилученим із контексту складних взаємин між українцями, поляками, німцями й більшовиками в цей період²⁰⁶. Слушною і обґрунтованою є точка зору А. Кентія, переконаного в тому, що правильно зрозуміти характер українсько-польського протистояння в 1941—1945 рр. на українських етнографічних землях можливо лише за наявності чіткого усвідомлення того, що згадане явище головним чином породжене Другою світовою війною, причинами, які її викликали, планами воюючих сторін²⁰⁷.

Тому в сучасній вітчизняній науковій історіографії поширюється і стає, на наш погляд, домінуючим підхід до розгляду трагічних подій на Волині 1943—1944 рр. як складової частини загального міжнаціонального українсько-польського конфлікту, що стався за часів Другої світової війни на території спільного проживання українців і поляків (Волинь, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння та Лемківщина) і який із наукової точки зору доречно розглядати в комплексі з подібними за багатьма параметрами подіями у вищезазначених регіонах і в контексті всієї попередньої історії українсько-польських відносин²⁰⁸. Як зауважує В. Гошовська, джерела польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни коріняться в нашому спільному минулому. Вони є наслідком давніх обопільних упереджень, взаємних кривд і непорозумінь, і в ході аналізу причин їхнього виникнення слід ураховувати загальний деморалізуючий вплив найжорстокішої в історії людства Другої світової війни, викликані нею відходи від норм моралі, гуманізму, християнської етики, соціальної поведінки великої кількості людей, а також безкомпромісність позицій польського уряду та керівництва ОУН у територіальному питанні, що було історичною реальністю і зумовило в сукупності з іншими чинниками кривавий характер конфлікту²⁰⁹.

Підбиваючи попередні підсумки дослідження волинської трагедії як головного пункту в українсько-польських відносинах воєнної доби²¹⁰, слід констатувати суттєвий поступ вітчизняних істориків у концептуально-теоретичному, документальному й історіографічному осмисленні й опрацюванні різноманітних сюжетів даної теми.

У численних публікаціях вітчизняних науковців знайшли своє відображення всі головні аспекти цієї контроверсійної проблеми, до яких належать джерела, передумови, причини й мотиви українсько-польського конфлікту в цілому та трагічних волинських подій зокрема, демографічні аспекти волинської трагедії і проблема кількісної оцінки її жертв, мета політики й дій ОУН(б) і УПА в українсько-польському конфлікті та наявність рішень керівництва ОУН або командування УПА щодо початку протипольської акції, проблему вини, відповідальності за її організацію і проведення. У сучасній історіографії ведуться пошуки науково-термінологічного визначення сутності волинських подій, аналізуються соціально-економічні, національні й релігійно-культурні чинники українсько-польського протистояння, його результати, доцільність і виправданість, позиції ОУН(б) і УПА, їхніх програмних документів у питанні про українсько-польські відносини в роки Другої світової війни, причини початку антипольської акції та її особливо жорстокого характеру саме на Волині, роль Німеччини й СРСР у розпалюванні та використанні українсько-польського антагонізму, ставлення до нього небандерівських військово-політичних провідів і формувань, зокрема мельниківців та бульбівців, дається загальна оцінка волинських подій, їх місця і значення в контексті феноменів насильства, терору й тероризму.

Історіографічний аналіз переконує, що генеральною методологічною лінією для висвітлення досліджуваних питань вважається, за визначенням О. Лисенка, широкий історичний контекст, відмова від комплексу провини

однієї зі сторін²¹¹. Очевидним вважається і той факт, що відповідальність за розв'язання збройного конфлікту несуть обидві сторони (і польська, і українська), які почасти виступали об'єктом “брудної гри” воюючих держав, зокрема Німеччини та СРСР²¹².

Історіографічний аналіз вітчизняних досліджень українсько-польських відносин доби Другої світової війни переконує в доцільності й слушності винятково важливої думки Я. Грицака про виникнення і становлення в новій, посткомуністичній історіографії ревізійної течії, представники котрої прагнуть відповісти на виклики сучасної світової історіографії, подати нову версію української історії, здійснюють нелегкі й небезболісні спроби спокійнішого й об'єктивнішого трактування історії українсько-польських взаємин і волинських справ 1943 р.²¹³ зокрема. Принципового значення в цьому контексті набуває оцінка Я. Грицаком вітчизняної дискусії навколо волинських подій як важливого українського прецеденту й першої із часів падіння комунізму поважної дискусії в Україні на тему історичного минулого, чогось на зразок українського Historikerstreit²¹⁴, а також його думка про те, що спроможність критичного перегляду національної, історичної спадщини та визнання національних гріхів є ознакою моральної сили й послужить відновленню довіри до української історіографії в академічному світі²¹⁵.

Важливого значення набуває постановка А. Заярнюком таких фундаментальних проблем у дослідженні волинських подій, як співвідношення між їх макрорезультатами і причинами та діями окремих осіб, транслювання цих причин на винищення беззахисного цивільного населення, моральна відповідальність за вбивства, характеристика їх виконавців і пояснення їхньої поведінки²¹⁶.

Таким чином, на порядок денний у вивченні волинських подій висувається гуманістично-антропологічний підхід, до якого доцільно було б звернутися українським історикам, аби пояснити мотивацію вчинків безпосередніх учасників українсько-польського збройного протистояння²¹⁷. Адже дуже часто “вони постають зі сторінок досліджень як винятково “політичні істоти”, що існують у специфічних часі і просторі... Натомість навіть не ставиться питання про їхнє повсякденне життя: на який кошт жили? чи мали якусь власність і сталий заробіток? чи були одружені? чи були в них діти?”²¹⁸.

Як бачимо, йдеться, за словами О. Лисенка, про цілком інший методологічний дискурс у вивченні складної проблематики волинських подій, про пошук повного, об'ємного розуміння і пояснення феномену масового винищення цивільної людності²¹⁹.

Для створення більш-менш реальної картини перебігу українсько-польських відносин і подій на Волині в 40-х рр. ХХ ст., позбавленої політичної, ідеологічної, етнонаціональної заангажованості, перебільшень і підтасувань, їх об'єктивної інтерпретації видається необхідним залучення всіх наявних джерел інформації як офіційних (архівних документів, публікацій у тогочасній пресі), так і неофіційних (щоденників учасників подій, спогадів очевидців, листів)²²⁰. Саме “людські документи”, переконана С. Кравченко, подають відносно об'єктивну картину історичних подій та глибину їхнього трагізму²²¹. Украй актуальними й перспективними залишаються збір і наукова ін-

терпретація усних матеріалів, усної історії, які, за словами луцького науковця Г. Карашук, дають можливість на основі типових розповідей і оцінок скласти модель близької історії, що відображена в колективній пам'яті волинян і може усним шляхом передаватися наступним поколінням; визначити оцінки, які дають очевидці процесу його учасникам і самому процесові, а також виділити ті стереотипи поведінки, які є акцептованими²²².

Важливого значення для подальших досліджень проблематики волинських подій та українсько-польських взаємин 1940-х рр. набуває введення до наукового обігу нових, донедавна недоступних джерел, удосконалення методики їх аналізу, врахування специфіки документів і контексту їх створення²²³. Як відзначається в Ухвалі міжнародної наукової конференції "Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки" (Луцьк, 20—23 травня 2003 р.), основними джерелами дослідження цього питання залишаються архівні матеріали, доступ до яких усе більше відкривається для науковців²²⁴.

У цьому зв'язку слід вітати публікацію у 2005 році 4-го тому (у двох частинах) спільної польсько-української серії "Польща та Україна у 30—40-х роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб"²²⁵, присвяченого саме цій проблематиці²²⁶. Поява цього солідного й необхідного видання стала важливою подією в історичній науці та значним кроком у напрямку до тверезого й об'єктивного дослідження українсько-польського конфлікту в Західній Україні в роки Другої світової війни²²⁷. Як відзначив його рецензент Р. Грицьків, представлені в ньому донедавна таємні документи комуністичних спецслужб укотре переконали в необхідності систематично та наполегливо вивчати фонди Державного архіву СБУ²²⁸.

Перед істориками й надалі залишається актуальним відповідальне завдання об'єктивного дослідження і відтворення історії українсько-польських відносин періоду Другої світової війни на підставі комплексного вивчення всіх можливих і доступних джерел інформації, а також зіставлення, критики й узгодження почерпнутих звітів відповідних даних²²⁹. Погоджуємося з висловленою на одному з "круглих столів", присвячених досліджуваній проблемі, тезою про те, що в дослідженнях трагічних сторінок українсько-польських відносин слід оперувати не поодинокими фактами, емоційно описаними сценами, а системою фактів у їх сукупності, постійно обмінюючись правдивою інформацією із зацікавленою стороною²³⁰.

Серед проблем, які потребують подальших ретельних наукових розвідок, слід, на наш погляд, назвати порівняльне дослідження українського й польського рухів опору та порівняльний аналіз їхніх ідеологій, які практично ще не проводилися²³¹; програмні положення українського визвольного руху щодо Польщі, які тільки починають вивчатися²³²; розбіжності й конфлікти в середовищі керівництва й чільних діячів ОУН(б) і УПА, серед яких не було єдиної думки стосовно волинських подій, планового та систематичного підходу до вирішення польського питання²³³; прояви допомоги й підтримки українцями поляків; аналіз сприйняття конфлікту угорцями, волинським чеським населенням; ставлення церкви, української інтелігенції до українсь-

ко-польського конфлікту²³⁴. Залишаються актуальними дослідження демографічних аспектів волинської трагедії, втрат населення з українського й польського боків; ролі української та польської еліт, деморалізація і нищення яких були, на думку американського історика Т. Снайдера, ймовірно, найважливішими причинами українсько-польського конфлікту²³⁵; альтернативних варіантів розвитку ситуації на Волині, адже, як слушно зауважує Я. Грицак, заради повноцінного розуміння історії завжди варто брати до уваги можливість інших варіантів розвитку подій²³⁶.

Підсумовуючи основні тенденції в розвитку сучасної вітчизняної історіографії українсько-польських відносин періоду Другої світової війни й подій 1943 р. на Волині, можна констатувати, що українські науковці приступили до активного вивчення цієї ще донедавна “білої плями” вітчизняної історичної науки, перебуваючи, однак, на початковій стадії цього процесу²³⁷. Вони підкреслюють виняткову важливість подальших наукових, академічних дискусій навколо цих проблем, які повинні точитися не у площині емоцій, а у сфері історично-документального аналізу, спиратися на ретельне всебічне й критичне осмислення документальних джерел, а не наперед визначені схеми, та потребують нових досліджень із використанням додаткового документального матеріалу, нових методологічних підходів, нетрадиційної постановки й розгляду проблем українсько-польського протистояння і співпраці в роки Другої світової війни²³⁸. Такий підхід допоможе об’єктивно розібратися з фундаментальними, глибинними та ситуативними причинами й мотивами польсько-українського протистояння, рушійними силами, що жили цей конфлікт, його наслідками²³⁹, а також приступити до реалізації важливого дослідницького проекту — підготовки фундаментальної комплексної монографії про українсько-польські відносини в роки Другої світової війни, написання і публікація якої вже давно є на часі.

Окреслюючи лише найбільш помітні й суспільно резонансні тенденції історіописання Другої світової війни, слід зауважити, що вітчизняні науковці упродовж останніх двох десятиліть визначили два пріоритетні напрями досліджень: політичний і соціальний виміри воєнної доби. На жаль, ускладнений доступ до військових архівів Російської Федерації не сприяє помітному просуванню в освоєнні “баталістики” (а саме в цій тематичній ніші належить зробити дуже багато для реконструкції реального ходу бойових дій).

Лише на оціночному та значно меншою мірою — фактологічному рівнях помітне просування в інтерпретації макро-економічних процесів.

Існують підстави стверджувати, що значна частина дослідників нині переорієнтовується на дослідження в руслі усної, інтелектуальної, гендерної, соціальної, мікро-історії, й потрібен певний час, аби оцінити якісну атрибутику цього процесу.

Розгляд основних проблем і окремих аспектів історії України періоду Другої світової війни переконує в наявності серйозних позитивних зрушень у її дослідженні і висвітленні, створенні наукової картини місця, ролі і значення України й українців, українського елемента і фактору в подіях, процесах і тенденціях тієї трагічної доби. Сподіваємося, що подальші наукові розвідки і по-

шуки поглиблюють концептуально-теоретичне і методологічне осмислення цього складного і відповідального напрямку сучасної української історіографії, сприятимуть формуванню нової концепції української історії в роки Другої світової війни і ХХ столітті загалом в контексті європейської і світової історії.

¹ *Симоненко Р.* Сестри великої Перемоги. Кримська (Ялтинська) й Берлінська (Потсдамська) конференції та Україна // Політика і час. — 1995. — № 5. — С. 15.

² *Стецкевич В.В.* Україна в роки війни: деякі історіографічні та антропоцентричні аспекти проблеми (тези) // Осягнення історії. — Острог—Нью-Йорк, 1999. — С. 490—493.

³ *Стецкевич В.В.* Історія України в роки війни 1941—1945 рр.: теоретичний контекст осмислення (деякі аспекти проблеми) // Сторінки воєнної історії України. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 25—31.

⁴ Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції. — К., 1996. — 252 с.; Матеріали наукової конференції Всеукраїнського Братства вояків УПА “Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: Історія, уроки, сучасність”. — Стрий, 1993. — 124 с.

⁵ *Бойко О.Д.* Історія України. — К., 1999. — С.380—394; *Вегеш М.М.* Закарпаття в контексті Центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни: Автореферат дис. ... докт. іст. наук. — К., 1998. — 30 с.; *Вегеш М.М., Віднянський С.В.* Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918—1939). — Київ—Ужгород, 1998. — 257 с.; *Гайдуков Л.Ф.* Українське питання в міжнародних відносинах заключного етапу Другої світової війни // Вісник Київського університету. Серія: Міжнародні відносини. — 1996. — Вип. 5. — С. 100—111; *Гетьманчук М.П.* “Українське питання” в радянсько-польських відносинах 1920—1939 рр. — Львів, 1998. — 428 с.; *Дробот І.* Карпатська Україна і Європейський світ: спроба відродження державності. — К., 1999. — 49 с.; *Дробот І., Кучер В.* Пошуки шляхів до визволення України. — К., 1999. — 283 с.; *Дробот І.І.* “Українське питання” в контексті передвоєнної міжнародної політики // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць. — К., 2000. — Вип. 4. — С. 144—156; *Його ж.* Українське питання у зовнішньополітичних планах європейських країн у міжвоєнний період (1920—1939 роки). — К., 1999. — 80 с.; *Дубина О.К.* Геополітичні долі України. — К., 1992. — 51 с.; *Його ж.* Український геополітичний вузол // Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941—1945. — К., 2000. — С. 525—542; *Льюшин І.І.* Ставлення польського еміграційного уряду в Парижі та Лондоні й польського підпілля у Львові до українського питання в 1939—1941 рр. // Укр. іст. журн. — 1999. — №6. — С. 70—81; *Камінський Є., Дашкевич А.* Політика США щодо України: Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. — К., 1998; *Коваль В.С.* Довкола радянсько-польської війни 1939 року. — К., 1991. — 77 с.; *Його ж.* Друга світова війна і доля України: причини і наслідки (фрагменти історичного досвіду) // Сучасність. — 1999. — № 9. — С. 65—70; *Його ж.* Завершення історичного процесу возз’єднання українських земель: здобутки і втрати // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акта Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. — К., 1999. — С. 332—348; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945). — К., 1999. — 336 С. ; *Його ж.* Світові та “холодна” війни ХХ століття й остаточне розв’язання “українського питання” // Історія в школах України. — 1997. — № 1. — С. 5—11; *Ковалюк В.Р.* Західна Україна на початку Другої світової війни // Укр. іст. журн. — 1991. — № 9. — С. 30—41; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — 659 с.; *Кулинич І.М.* Україна в міжнародній політиці у 30—40-х роках ХХ ст. // Сторінки воєнної історії України. — К., 2000. — Вип.4. — С. 127—132; *Його ж.* “Українське питання” в міжнародній політиці напередодні та в роки Другої світової війни // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідом-

чий збірник наукових праць. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 63—71; *Кульчицький С.* Возз'єднання Західної України з СРСР: проблема легітимності // Київська старовина. — 1999. — № 6. — С. 80—90; *Лещенко Л.О.* “Українське питання” в дипломатичній історії Другої світової війни (1939—1945) // Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 491—549; *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* 1939. Західні землі України. — Львів, 1999. — 152 с.; *Руккас А.О.* Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях (вересень — жовтень 1939 року): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1998. — 18 с.; *Свідерська Н.* Українське питання в європейській політиці навесні 1939 року // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2000. — Вип. 7. — С. 445—458; *Сергійчук В.* Правда про “золотий вересень” 1939-го. — К., 1999. — 128 с.; *Симоненко Р.* Міжнародне утвердження України // Політика і час. — 1995. — № 12. — С. 57—68; 1996. — № 1. — С. 68—78; *Сливка Ю.* Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 1997. — Вип. 3—4. — С. 3—31; *Трубайчук А.* Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918—1945 рр.) // Київська старовина. — 1996. — № 2—3. — С. 104—118; *Швагуляк М.* “Українська карта”: Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни // Дзвін. — 1990. — № 7. — С. 83—95; *Його ж.* Час надій, ілюзій та розчарувань: Німеччина в українській політичній думці (кінець XIX — перша половина XX століття) // Політика і час. — 1996. — № 12. — С. 59—70 та інші.

⁶ *Гриневиц В.А.* Нова зарубіжна праця з історії національного питання в Україні // Укр. іст. журн. — 1992. — № 5. — С. 109—111; *Луцьок Л., Кордан Б.* Англо-американські держави і українське національне питання // Укр. іст. журн. — 1992. — № 5. — С. 111—119; Українське питання в англо-американських архівних документах (1938—1951 рр.) // Всесвіт. — 1993. — № 9—10. — С. 144—159; № 11—12. — С. 147—151; Українське питання у Великій Вітчизняній війні — погляд ЦРУ // Дніпро. — 2000. — № 3—4. — С. 119—126.

⁷ *Вегеш М.М., Віднянський С.В.* Назв. праця. — С. 4.

⁸ *Гайдуков Л.Ф.* Назв. праця. — С. 101.

⁹ *Гетьманчук М.П.* Назв. праця. — С. 4.

¹⁰ *Коваль М.* Світові та “холодна” війни ... — С. 5.

¹¹ *Бойко О.Д.* Назв. праця. — С. 380.

¹² *Гайдуков Л.Ф.* Назв. праця. — С. 101, 102.

¹³ *Гайдуков Л.Ф.* Народний комісаріат закордонних справ УРСР: утворення та розгортання діяльності (1944—1945 рр.) // Вісник Київського університету. Серія: Міжнародні відносини. — К., 1997. — Вип. 6. — С. 55.

¹⁴ *Вегеш М.* Карпатська Україна 1938—1939 рр. в українській історіографії // Український історик. — 1997. — № 1—4 (132—135). — С. 137, 138.

¹⁵ *Дробот І., Кучер В.* Назв. праця. — С. 98; *Худанич В.* Історіографія Карпатської України // Проблеми української історіографії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-річчю Українського Історичного Товариства і журналу “Український історик”, 2 березня 1996 р. — Мукачево, 1996. — С. 89.

¹⁶ *Вегеш М.М., Віднянський С.В.* Назв. праця. — С. 5.

¹⁷ *Гетьманчук М.П.* Назв. праця. — С. 280.

¹⁸ *Бойко О.Д.* Назв. праця. — С. 384—385.

¹⁹ *Кентій А.В.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1929—1941 рр.). — К., 1998. — С. 95; *Кулинич І.М.* “Українське питання” в міжнародній політиці... — С. 66; *Сливка Ю.* Назв. праця. — С. 10—11.

²⁰ *Сливка Ю.* Витоки і наслідки національної трагедії // Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. — Львів, 1996. — Т. 1. — С. 6.

²¹ Там само. — С. 6—7.

²² *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX століття. — К., 1996. — С. 210; *Симоненко Р.* Назв. праця // Політика і час. — 1996. — № 1. — С. 68.

²³ *Кульчицький С.* Назв. праця. — С. 80.

²⁴ *Бойко О.Д.* Назв. праця. — С. 385—389; *Грицак Я.Й.* Назв. праця. — С. 210—211; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... — С. 14—19 та ін.

²⁵ *Бойко О.Д.* Назв. праця. — С. 385—389; *Гетьманчук М.* Назв. праця. — С. 24, 288; *Грицак Я.* Назв. праця. — С. 210; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... — С. 14—19; *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* Назв. праця. — С. 11—12, 144—145 та ін.

²⁶ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... — С. 16.

²⁷ *Мельтюхов М.И.* Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939—1941 (Документы, факты, суждения). — М., 2000. — С. 490.

²⁸ *Наджафов Д.Г.* Начало Второй мировой войны. О мотивах сталинского руководства при заключении пакта Молотова—Риббентропа // Война и политика, 1939—1941. — М., 1999. — С. 85—105; *Наринский М.М.* Как это было // Другая война: 1939—1945. — М., 1996. — С. 32—59.

²⁹ *Гетьманчук М.П.* Назв. праця. — С. 276, 288; *Руккас А.О.* Підготовка до військової операції Червоної Армії проти Польщі на початку Другої світової війни (вересень 1939 р., західноукраїнський напрям) // Питання нової і новітньої історії. — К., 1996. — Вип. 42. — С. 93.

³⁰ *Кульчицький С.* Назв. праця. — С. 80.

³¹ *Гетьманчук М.П.* Назв. праця. — С. 311; *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* Назв. праця. — С. 33, 148.

³² *Гетьманчук М.П.* Назв. праця. — С. 298; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... — С. 16—18, 21—24; *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* Назв. праця. — С. 70, 73, 78; *Трубайчук А.* Брудершафт двох диктаторів. — К., 1993. — С. 235—241.

³³ *Ковалюк В.Р.* Назв. праця. — С. 105—106; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... — С. 14.

³⁴ *Руккас А.О.* Польсько-радянський збройний конфлікт ... — С. 11; *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* Назв. праця. — С. 10, 43; *Швагуляк М.* “Українська карта”... — С. 93.

³⁵ *Грицак Я.* Назв. праця. — С. 210.

³⁶ *Кульчицький С.* Назв. праця. — С. 90.

³⁷ *Льюшин І.І.* Назв. праця. — С. 72, 80.

³⁸ *Руккас А.О.* Взаємодія німецьких військ та Червоної Армії на початку Другої світової війни на території Західної України // Питання нової і новітньої історії. — К., 1997. — Вип. 43. — С. 74.

³⁹ *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* Назв. праця. — С. 47, 78, 149; *Руккас А.О.* Польсько-радянський збройний конфлікт... — С. 16; *Семененко В.І., Радченко Л.О.* Історія України з прадавніх часів до сьогодення. — Х., 2000. — С. 399.

⁴⁰ *Руккас А.О.* Польсько-радянський збройний конфлікт... — С. 16.

- ⁴¹ *Брицький П.П.* Україна у Другій світовій війні (1939—1945 рр.). — Чернівці, 1995. — С. 18,19.
- ⁴² *Гетьманчук М.П.* Назв. праця. — С. 311; *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* Назв. праця. — С. 149.
- ⁴³ *Мельтюхов М.И.* Назв. праця. — С. 134, 490, 491.
- ⁴⁴ *Афанасьев Ю.Н.* Другая война: история и память // Другая война... — С. 27.
- ⁴⁵ *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: Автореферат дис. ... докт. іст. наук. — Львів, 1994. — С. 16.
- ⁴⁶ *Гетьманчук М.П.* Назв. праця. — С. 311.
- ⁴⁷ *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* Назв. праця. — С. 78—88.
- ⁴⁸ Цит. за: *Бойко О.Д.* Назв. праця. — С. 392.
- ⁴⁹ *Вісин В.В.* Радянський режим у Волинській області (вересень 1939 — червень 1941 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1997. — С. 13; *Ковалюк В.Р.* Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку Другої світової війни (вересень 1939 — червень 1941 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук... — Ужгород, 1994. — С. 10.
- ⁵⁰ *Бойко О.Д.* Назв. праця. — С. 392, 394.
- ⁵¹ *Томахів В.* Особливості становлення і періодизації сталінського тоталітаризму в Західній Україні // Волинь у новітній історії української державності. — Луцьк, 1999. — С. 195; *Ярош Б., Ярош Я.* Акт Злуки і політичні проблеми об'єднання українських земель в ХХ ст. // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми... — С. 320.
- ⁵² *Зашкільняк Л.* Міжнародна конференція “1939 рік в історичній долі України і українців” у Львові // Український історик. — 1999. — Т. 37. — С. 337—338.
- ⁵³ *Гетьманчук М.П.* Назв. праця. — С. 311; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... — С. 24; *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* Назв. праця. — С. 149.
- ⁵⁴ *Попович М.В.* Нарис історії культури України. — К., 1999. — С. 631—632.
- ⁵⁵ *Коваль В.* Друга світова війна і доля України... — С. 75.
- ⁵⁶ *Бойко О.Д.* Назв. праця. — С. 393, 394; *Брицький П.П.* Назв. праця. — С. 27; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... — С. 24; *Кульчицький С.* Назв. праця. — С. 95; *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* Назв. праця. — С. 144, 149; *Сливка Ю.* Україна в Другій світовій війні... — С. 35.
- ⁵⁷ *Коваль М.В.* Українське суспільство у 1939—1941 роках // Безсмертя. Книга Пам'яті України... — С. 35.
- ⁵⁸ *Кульчицький С.* Назв. праця. — С. 95.
- ⁵⁹ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... — С. 24.
- ⁶⁰ Цит. за: *Ярош Б.* До проблеми історіографії функціонування радянського тоталітарного режиму на західноукраїнських землях в 30—50 рр. ХХ ст. // Волинь у новітній історії української державності... — С. 148.
- ⁶¹ *Костюк Г.* Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки. Дослідження і спостереження сучасника. — К., 1995. — С. 397.
- ⁶² *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. У 2-х томах. — К., 1994. — Т.2. — С. 463—464; *Субтельний О.* Україна: історія. — К., 1993. — С. 608.
- ⁶³ *Кульчицький С.* Назв. праця. — С. 92; *Субтельний О.* Назв. праця. — С. 560; *Турченко Ф.* Новітня історія України. Частина перша: 1917—1945. — К., 1998. — С. 311.

⁶⁴ *Гайдуков Л.Ф.* Українське питання в міжнародних відносинах... — С. 102; *Кульчицький С.* Назв. праця. — С. 90; *Симоненко Р.* Назв. праця // Політика і час. — 1996. — № 1. — С. 68—71.

⁶⁵ *Симоненко Р.* Назв. праця // Політика і час. — 1996. — № 1. — С. 68.

⁶⁶ *Кульчицький С.* Назв. праця. — С. 80, 94—95; *Симоненко Р.* Назв. праця // Політика і час. — 1995. — № 12. — С. 66; *Його ж.* Сестри великої Перемоги: Кримська (Ялтинська) й Берлінська (Потсдамська) конференції та Україна // Там само. — 1995. — № 5. — С. 15; *Сливка Ю.* Україна в Другій світовій війні... — С. 17.

⁶⁷ *Симоненко Р.* Міжнародне утвердження України // Політика і час. — 1995. — № 12. — С. 66; *Його ж.* Сестри великої Перемоги... // Там само. — 1995. — № 5. — С. 15.

⁶⁸ *Сливка Ю.* Витоки і наслідки... — С. 7; *Його ж.* Україна в Другій світовій війні... — С. 17, 18.

⁶⁹ *Кульчицький С.* Назв. праця. — С. 92—94; *Симоненко Р.* Сестри великої Перемоги... — С. 17, 18.

⁷⁰ *Лисенко О.Є.* До питання про участь українців у військах держав-учасниць Другої світової війни // Україна у Другій світовій війні: уроки історії і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (27—28 жовтня 1994 р.). — К., 1995. — С. 91.

⁷¹ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1996. — С. 17, 21, 557.

⁷² *Коваль М.В.* Друга світова війна та історична пам'ять // Укр. іст. журн. — 2000. — № 4. — С. 6.

⁷³ *Муковський І., Лисенко О.* Українці в збройних формуваннях країн учасниць II-ї світової війни // Розбудова держави. — 1995. — № 5—6. — С. 14.

⁷⁴ *Лисенко О.Є.* До питання про участь українців... — С. 91—96; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність... — 568 с.; *Муковський І., Лисенко О.* Українці в збройних формуваннях... — С. 14—17.

⁷⁵ *Лисенко О.Є.* До питання про участь українців... — С. 91—96; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність... — С. 437—460; *Муковський І., Лисенко О.* Українці в збройних формуваннях... — С. 14—17.

⁷⁶ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність... — С. 543—546; *Реєнт О.П.* Рец. на: І.Т. Муковський, О.Є. Лисенко. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1996 // Укр. іст. журн. — 1997. — № 3. — С. 140; *Стецькевич В.В.* Воєнна історіографія України // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — К., 2000. — С. 548—563.

⁷⁷ *Гриневич В.* Військове будівництво в Радянській Україні (кінець 30-х — 80-ті роки ХХ ст.) // Історія українського війська (1917—1995). — Львів, 1996. — С. 332—467; *Його ж.* Національні проблеми в Червоній армії в період визволення України від німецько-фашистських загарбників (грудень 1942 — жовтень 1944 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994. — 16 с.; *Його ж.* Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939 — 1945 рр.). — К., 2007. — 520 с.; *Його ж.* УПА і Червона Армія // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940—1950-х рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 25—26 серпня 1992 р. — К., 1992. — С. 194—200; *Його ж.* Утворення Наркомату оборони України: з історії однієї політичної гри // Укр. іст. журн. — 1992. — № 1. — С. 29—37.

⁷⁸ *Гриневич В.В.* Військове будівництво в Радянській Україні... — С. 370—395; *Його ж.* Національні проблеми в Червоній армії... — С. 11.

⁷⁹ *Гриневич В.* Військове будівництво в Радянській Україні... — С. 384—395; *Його ж.* Національні проблеми в Червоній армії... — С. 13.

⁸⁰ *Гриневич В.* Військове будівництво в Радянській Україні... — С. 419—447; *Його ж.* Національні проблеми в Червоній армії... — С. 3, 11; *Його ж.* Утворення Наркомату оборони України... — С. 29—37.

⁸¹ *Дашкевич Я.* “Історія українського війська” продовжується // Історія українського війська — С. 5.

⁸² *Добров П.В.* Народне ополчення в роки Великої Вітчизняної війни: Автореферат дис. ... докт. іст. наук. — К., 1995. — С. 3; *Його ж.* Народное ополчение в годы Великой Отечественной войны. — Донецьк, 1994. — Т. 1, 2.

⁸³ *Добров П.В.* Народне ополчення в роки Великої Вітчизняної війни. — С. 25—27.

⁸⁴ *Ніколаєць Ю.* Дезертирство із лав Червоної Армії в Україні на початкових етапах Великої Вітчизняної війни // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1997. — № 1—2. — С. 175.

⁸⁵ *Ніколаєць Ю.* Дезертирство із лав Червоної Армії... — С. 169—176; *Його ж.* Моральний стан Червоної Армії в Україні в перший період війни проти німецько-фашистських загарбників. Дезертирство та боротьба з ним. — К., 1998. — 61 с.; *Його ж.* Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної Армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1998. — 19 с.; *Його ж.* Створення та діяльність винищувальних батальйонів України в 1941 році // Вісник Київського університету. Історія. — 1998. — Вип. 38. — С. 40—44.

⁸⁶ *Ніколаєць Ю.* Морально-політичний стан населення... — С. 11.

⁸⁷ Там само. — С. 17.

⁸⁸ *Ніколаєць Ю.* Створення та діяльність винищувальних батальйонів... — С. 40.

⁸⁹ Там само. — С. 44.

⁹⁰ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність... — С. 459.

⁹¹ Там само. — С. 20.

⁹² *Патрляк І.К.* Легіони Українських Націоналістів (1941—1942): історія виникнення та діяльності. — К., 1999. — С. 35.

⁹³ *Білинський А.* Аргументи, які промовляли “за” // Віче. — 1994. — № 6. — С. 131—139; *Буртик І.* Тернистий шлях Другої дивізії УНА: Створення УНК і Другої дивізії УНА. — Нью-Йорк, 1994. — 161 с.; *Верига В.* Дорогами Другої світової війни. Легенди про участь українців у Варшавському повстанні 1944 р. та Українську Дивізію “Галичина”. — Торонто, 1980. — 259 с.; *Гунчак Т.* У мундирах ворога // Військо України. — 1993. — № 9; *Зеленко К.* Трагедія дивізії “Галичина” // Віче. — 1994. — № 1. — С. 108—119; № 2. — С. 137—147; *Кальба М.* Ми присягали Україні. ДУН 1941—1943. — Львів, 1999. — 182 с.; *Його ж.* “Нахтігаль” (Курінь ДУН) у світлі фактів і документів. — Денвер, 1984. — 159 с.; *Капустянський М.* Перша Українська Дивізія Української Національної Армії // Історія Українського війська. — Мюнхен, 1953; *Колісник Р.* Українська дивізія і Військова Управа “Галичина”. Німецька політика відносно українського національного війська 1941—1945. — Торонто, 1990. — 168 с.; *Колісник Р., Малецький М.* 1-ша українська дивізія Української національної армії (дивізія “Галичина”) // Історія українського війська (1917—1995). — Львів, 1996. — С. 696—750; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993—659 с.; *Крохмалюк Р.* Заграва на Сході. Спогади й документи з праці у Військовій Управі “Галичина” в 1943—1945 роках. — Торонто — Нью-Йорк, 1978. — Т. 1. — 351 с.; *Кубійович В.* Мені 70. — Париж — Мюнхен, 1970. — 134 с.; *Лебедь М.* Дружини Українських Націоналістів у роках 1941—1942. — Мюнхен, 1953; *Логус М.* Дивізія “Галичина”. Бої під Бродами, липень 1944. Розділ з книги “Galicia Division”. — Б.М., 1998. — 144 с.; *Ортинський Л.* Група Південь, т.зв. “Роланд”. — Джерзі Сіті, 1960; *Паньківський К.* Роки німецької окупації 1941—1944. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто, 1983. — 480 С.; *Побігущий-Рен Є.* Мозаїка моїх споминів. — Мюнхен—Лон-

дон, 1985. — Т. 2. — 304 с.; *Субтельний О.* Україна: історія. — К., 1993. — С. 555—590; *Шандрук П.* Сила доблесті. — К., 1999. — 240 с.

⁹⁴ Броди. Збірник статей. — Мюнхен, 1951. — 164 с.; Дружини Українських Націоналістів у 1941—1942 рр. (Спогади комбатантів). — Лондон, 1953. — 128 с.; Українська дивізія “Галичина” (Матеріали до історії). — Торонто — Нью-Йорк, 1990. — 124 с.; Українська дивізія “Галичина”. — Київ — Торонто, 1994. — 164 с.; У лавах дружинників: спогади сучасників. — Денвер, 1982.

⁹⁵ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність... — С. 21; *Патриляк І.К.* Діяльність Організації українських націоналістів (бандерівців) у 1940—1942 роках (військовий аспект): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 2001. — С. 5; *Його ж.* Легіони Українських Націоналістів... — С. 4.

⁹⁶ *Барановська Н.М.* Формування та роль Дружин українських націоналістів у контексті визвольної боротьби українського народу в роки Другої світової війни // *Держава і армія.* — 2000. — № 408. — С. 99—104; *Боляновський А.* Дивізія “Галичина”. Історія. — Львів, 2000. — 528 с.; *Його ж.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). — Львів, 2003. — 686 с.; *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. — К., 1996. — 360 с.; *Дещинський Л.Є., Замлинський Т.І.* До витоків утворення і боротьби української дивізії “Галичина” // *Вісник Державного університету “Львівська політехніка”.* — № 296: *Вісник українознавства.* — 1995. — С. 3—10; *Кентій А.В.* Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999. — С. 25—35; *Киричук Ю.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40—50 років XX століття. — Львів, 2000. — 304 с.; *Коваль В.* Стереотипи московської пропаганди // *Українська дивізія “Галичина”. Історико-публіцистичний збірник.* — Київ — Торонто, 1994. — С. 106—112; *Коваль М.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. — К., 1999. — 336 с.; *Кульчицький С.* Дивізія “СС—Галичина”: погляд з відстані 55 років // *Одеські вісті.* — 1998. — 21 травня; *Патриляк І.* Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 роках. — К., 2004. — 598 с.; *Його ж.* Військові плани ОУН(Б) у світлі інструкцій Революційного проводу (березень 1940 — травень 1941 рр.) // *Молода нація.* — 2000. — № 3. — С. 160—179; *Його ж.* Військові плани ОУН(Б) у таємній інструкції Революційного проводу (травень 1941 р.) “Боротьба й діяльність ОУН під час війни” // *Укр. іст. журн.* — 2000. — № 2. — С. 127—138; *Його ж.* Деякі аспекти історії формування і діяльності українських батальйонів “Роланд” та “Нахтігаль” // *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія “Історія”.* — К., 2000. — Вип. 43. — С. 10—13; *Його ж.* Діяльність Легіону Українських Націоналістів у Білорусі (березень 1942 — січень 1943 рр.) у світлі фактів і документів // *Історія слов’янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6: Слов’янські народи в Другій світовій війні. Збірник наукових праць.* — К., 2000. — С. 154—157; *Його ж.* Історичні та ідеологічні передумови мілітаризації ОУН. Військово-політичні питання в програмних документах єдиної ОУН та ОУН(Б) // *Молода нація.* — 2000. — № 1. — С. 79—95; *Його ж.* Історія спеціального батальйону “Нахтігаль” у світлі біографії невідомого бійця // *Там само.* — № 3. — С. 256—270; *Русак А.В.* Союзники гитлеровської Німеччини в війні проти СРСР 1941—1945. — К., 1998. — 296 с.; *Сало І.М.* До історії створення військових Дружин українських націоналістів // *Держава і армія.* — 2000. — № 408. — С. 104—110; *Трофимович В.* Військова діяльність ОУН у 1939—1942 роках // *Республіканець.* — 1994. — № 1. — С. 64—70; № 2. — С. 71—77; *Його ж.* Українські військові формування у німецьких мундирах. 1939—1942. — Львів, 1994. — 52 с.

⁹⁷ *Коваль М.В.* Україна: 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995. — С. 88—89; *Лисенко О.Є.* До питання про участь українців... — С. 92; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність... — С. 442—460, 565; *Муковський І., Лисенко*

- ко О. Українці в збройних формуваннях... — С. 14; *Патриляк І.К.* Легіони Українських Націоналістів... — С. 5—11; *Руденко Н.М., Русак А.В.* Армія фашистського агресора: від перемог до поразок, 1941—1945 (Морально-психологічний аспект). — К., 1997. — С. 15.
- ⁹⁸ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність.... — С. 450; *Сливка Ю.* Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 3—4. — Львів, 1997. — С. 24; *Субтельний О.* Назв. праця. — С. 579; *Киричук Ю.* Назв. праця. — С. 54.
- ⁹⁹ *Грицак Я.* Назв. праця. — С. 251; *Кульчицький С.* Дискусії навколо ОУН—УПА // Освіта України. — 1999. — 26 травня.
- ¹⁰⁰ *Киричук Ю.* Назв. праця. — С. 54.
- ¹⁰¹ *Грицак Я.* Назв. праця. — С. 264; *Киричук Ю.* Назв. праця. — С. 54; *Русак А.В.* Назв. праця. — С. 183.
- ¹⁰² *Кульчицький С.* Дивізія “СС — Галичина”...
- ¹⁰³ *Грицак Я.* Назв. праця. — С. 251; *Сливка Ю.* Назв. праця. — С. 24.
- ¹⁰⁴ *Сливка Ю.* Назв. праця. — С. 24.
- ¹⁰⁵ *Боляновський А.* Дивізія “Галичина” — С. 394—395.
- ¹⁰⁶ *Кентій А.В.* Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941—1942 рр. — К., 1999. — С. 24, 59.
- ¹⁰⁷ *Романів О.* Непроминальна сторінка військового державницького чину // *Кальба М.* Ми присягали Україні... — С. 10.
- ¹⁰⁸ *Верига В.* Назв. праця. — С. 198, 199, 201, 202.
- ¹⁰⁹ *Романів О.* Назв. праця. — С. 10, 11; *Барановська Н.* Назв. праця. — С. 99—103; *Сало І.* Назв. праця. — С. 104—109.
- ¹¹⁰ *Патриляк І.Н.* Діяльність Організації українських націоналістів... — С. 16; *Його ж.* Легіони Українських Націоналістів... — С. 38.
- ¹¹¹ *Лисенко О.Є.* До питання про участь українців... — С. 95—96.
- ¹¹² *Лисенко О.Є.* До питання про участь українців... — С. 95; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність.... — С. 459; *Муковський І., Лисенко О.* Українці в збройних формуваннях... — С. 15.
- ¹¹³ *Довганич О., Пагіря В.* Закарпатські воїни генерала Людвика Свободи. — Ужгород, 1999; *Довганич О.Д.* Закарпатські добровольці: Нариси з історії та бойового шляху. — Ужгород, 1998; *У вирі кривавої війни...: Уродженці Закарпаття — генерали і офіцери чехословацької армії — у боротьбі з фашизмом.* — Ужгород, 2000.
- ¹¹⁴ *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі (1920—1939). — Львів, 2000. — 278 с.; *Руккас А.* Генерал Петро Дяченко: вояк чотирьох армій // Молода нація. — 2000. — № 1. — С. 200—227; *Його ж.* Яків Гальчевський — український офіцер у Війську Польському міжвоєнного періоду // Там само. — 2001. — № 4. — С. 93—128.
- ¹¹⁵ *Колянчук О.* Назв. праця. — С. 177, 178.
- ¹¹⁶ *Руккас А.* Генерал Петро Дяченко... — С. 224; *Його ж.* Яків Гальчевський — український офіцер... — С. 124.
- ¹¹⁷ *Колянчук О., Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань: біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. — Львів, 1995. — 285 с.
- ¹¹⁸ *Бойко О.Д.* Історія України. — К., 1999. — С. 399.
- ¹¹⁹ *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ—ХХ ст. — К., 1996. — С. 228, 264; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). — К., 1999. — С. 123, 128; *Рекотов П.* Плани війни та ха-

рактику окупаційного режиму в Україні 1941—1944 рр. (історико-правовий аспект) // Право України. — 1997. — № 5. — С. 78—81.

¹²⁰ *Рекотов П.В.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні (1941—1944 рр.) (Історико-правовий аспект): Автореферат дис. ... канд. юрид. наук. — Харків, 1997. — 19 с.; *Рекотов П.* Адміністративний, судовий та поліцейський апарат рейхскомісаріату “Україна” (1941—1944 рр.) // Нова політика. — 1997. — № 3. — С. 51—56; *Його ж.* Адміністративні та каральні органи зони військового правління в Україні під час фашистської окупації (1941—1944 рр.) // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 1997. — № 1. — С. 28—38; *Його ж.* Органи управління в Україні під час фашистської окупації // Пам’ять століть. — 1997. — № 5. — С. 121—126; *Його ж.* Органи управління на окупованій території України (1941—1944 рр.) // Укр. іст. журн. — 1997. — № 3. — С. 90—101; *Його ж.* Плани війни та характер окупаційного режиму в Україні... — С. 78—81; *Його ж.* Правова оцінка окупаційного режиму в Україні (1941—1944 рр.) // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 1998. — № 1. — С. 44—51.

¹²¹ *Рекотов П.* Адміністративні та каральні органи зони військового правління в Україні під час фашистської окупації (1941—1944 рр.). — С. 31, 37.

¹²² *Рекотов П.* Органи управління в Україні під час фашистської окупації. — С. 121—126; *Його ж.* Органи управління на окупованій території України (1941—1944 рр.) — С. 90—101; *Скоробогатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941—1943). — Х., 2004. — 368 с.; *Його ж.* Харківське міське самоуправління в 1941—1943 рр. // Вісник Харківського державного університету. — № 396: Історія. — Випуск 29. — Харків, 1997. — С. 167—176; *Титаренко Д.М.* Структура та функції Ворошиловградської міської управи (1942—1943 рр.) // Нові сторінки історії Донбасу. — Донецьк, 2000. — Кн. 8. — С. 187—197.

¹²³ *Скоробогатов А.В.* Харківське міське самоуправління в 1941—1943 роки. — С. 167—168.

¹²⁴ *Скоробогатов А.В.* Харківське міське самоуправління в 1941—1943 роки. — С. 168; *Титаренко Д.М.* Структура та функції Ворошиловградської міської управи (1942—1943 рр.). — С. 195.

¹²⁵ *Боляновський А.В.* Національна політика нацистської Німеччини в Галичині у 1941—1944 рр. // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1998. — Вип. 32. — С. 136—145; *Його ж.* Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського “нового порядку” в Європі у 1941—1944 роках: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1999 — 17 с.; *Його ж.* Політико-правовий статус Галичини в системі окупованих Німеччиною територій: пошук альтернатив нацистської східної політики у 1941—1944 рр. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові. Випуск другий (1995—1997). — Львів, 1999. — С. 3—14; *Його ж.* Соціальний аспект гітлерівського “нового порядку” в Галичині у 1941—1944 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1998. — Вип. 33. — С. 186—194.

¹²⁶ *Боляновський А.В.* Німецька окупаційна політика в Галичині ... — С. 13.

¹²⁷ *Боляновський А.В.* Німецька окупаційна політика в Галичині... — С. 15; *Його ж.* Політико-правовий статус Галичини... — С. 10, 12, 14.

¹²⁸ *Добров П.В., Тарнавський І.С.* Спроби відновлення експлуатації вугільної промисловості Донбасу німецько-фашистськими загарбниками у 1941—1943 рр. // Історичні і політологічні дослідження. — 1999. — № 1—2. — С. 120—121; *Міхненко А.М.* Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945). — Донецьк, 2000. — 153 с.; *Його ж.* Оборона Донбасу та німецько-фашистський окупаційний режим (1941—1943 рр.) // Грані. — 2000. — № 1; *Тарнавський І.* Депортація місцевого населення Донбасу до Німеччини у 1941—1943 роках // Придніпровський науковий вісник. — 1998. —

№ 111. — С. 86—94; *Його ж.* Злочини німецько-фашистських загарбників проти військовополонених в окупованому Донбасі (1941—1943) // Нові сторінки історії Донбасу. — Донецьк, 1998. — Кн. 6. — С. 175—183; *Його ж.* Фашистський геноцид проти єврейського населення Донеччини (1941—1943 рр.) // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. — 1998. — № 2. — С. 51—55; *Титаренко Д.* Окупаційна періодика про соціально-економічний стан Донеччини в 1941—1943 рр. // Історичні і політологічні дослідження. — 1999. — № 1—2. — С. 135—142; *Його ж.* Стан освіти на Донеччині в 1941—1943 рр. (за матеріалами окупаційної періодичної преси) // Схід. — 2000. — № 1. — С. 61—63.

¹²⁹ *Жуковський А.* Українські землі під румунською окупацією в часі Другої світової війни: Північна Буковина, частина Басарабії і Трансністрія, 1941—1944 // Український історик. — 1987. — № 1—4 (93—96). — С. 83—96; *Зінченко А.* Румунський окупаційний режим у Подністров'ї в роки Другої світової війни // Київська старовина. — 2000. — № 2. — С. 116—134; *Офіцинський Р.* Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939—1944). — К., 1997. — 244 с.; *Щетніков В.П.* До проблеми вивчення діяльності румунської цивільної адміністрації в Одесі (1941—1944 рр.) // Культурно-історичні, соціальні та правові аспекти державотворення в Україні: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. — Одеса, 1996; *Його ж.* Одеса 1941—1944 рр.: історіографічний доробок (проблеми та перспективи) // Четвертий міжнародний конгрес українців, Одеса, 26—29 серпня 1999 р. Південь України: Доповіді та повідомлення. — Одеса, 1999. — С. 139—143.

¹³⁰ *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в “Генеральній Губернії” (1939—1944 рр.): За матеріалами періодичної преси. — Львів, 1997. — 232 с.; *Грицак Я.Й.* Нарис історії України. — С. 227—231; *Киричук Ю.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40—50 років ХХ століття. — Львів, 2000. — С. 30—31; *Рекотов П.* Органи управління на окупованій території України (1941—1944 рр.). — С. 90—101; *Субтельний О.* Україна: історія. — К., 1993. — С. 576—577.

¹³¹ *Никольча І.Я.* Румунський окупаційний режим в Трансністрії (обзор источников) // Записки исторического факультета Одесского государственного университета. — Одесса, 1997. — Вып. 5; *Стецкевич В.* Українські землі під румунською окупацією 1941—1944 рр. у сучасному молдавсько-румунському дискурсі (короткий аналіз) // Сторінки воєнної історії України. — 2007. — Випуск 11. — С. 176—189.

¹³² *Ветров І.Г.* Економічна експансія третього рейху в Україні 1941—1944 рр. — К., 2000. — 232 с.; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). — С. 219—230; *Його ж.* Україна: 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995. — 194 с.; *Його ж.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. — К., 1994. — 57 с.; *Перехрест Г.* До питання про збитки, заподіяні сільському господарству України в роки Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України. — К., 2003. — Вип. 7. — Ч. 2. — С. 199—208; *Його ж.* Збитки, заподіяні тваринницькій галузі сільського господарства України в роки Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України. — К., 2004. — Вип. 8. — Ч. 2. — С. 264—273; *Потильчак О.В.* Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941—1944): причини і прояви. — К., 1997. — 29 с.; *Його ж.* “Новий порядок” в окупованій Україні (1941—1944) // Пам'ять століть. — 1999. — № 1. — С. 97—104; *Його ж.* Плани фашистської Німеччини у використанні трудових ресурсів України на початку окупації (червень—вересень 1941 р.) // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. — К., 1999. — Ч. 1. — С. 215—221; *Його ж.* Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фаши-

стської окупації (1941—1944): політика і практика агресора. — К., 1998. — 36 с.; *Його ж.* Система примусової праці цивільного населення України в роки нацистської окупації 1941—1944 // Альманах “Молода нація”. — К., 1996. — № 4. — С. 186—209; *Його ж.* Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. — К., 1998. — 49 с.; *Слободянюк М.* Селяни України під нацистським окупаційним режимом 1941—1944 рр. (на матеріалах південних областей) // Київська старовина. — 2000. — № 2. — С. 44—57; Українське село в роки Другої світової війни // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. — К., 2006. — Т. 2. — С. 267—350.

¹³³ *Борщевич В.Т.* Українське церковне відродження на Волині (20—40-ві рр. ХХ ст.). — Луцьк, 2000. — 254 с.; *Волошин Ю.В.* Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941—1944 рр.). — Полтава, 1997. — 128 с.; *Гордієнко В.В.* Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 — вересень 1945 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1999. — 17 с.; *Грідіна І.М.* Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939—1945 рр.: людський вимір: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2001. — 20 с.; *Лисенко О.Є.* Церковне життя в Україні. 1943—1946. — К., 1998. — 430 с.; *Марчук В.* Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. — Івано-Франківськ, 2004. — 464 с.; *Михайлуца М.І.* Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-х — 1944 рр.). — Одеса, 2006. — 237 с.; *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. — Полтава, 1997. — Ч. 1. — 354 с.; *Поїздник І.І.* Греко-католицька церква на тлі етноконфесійного конфлікту в Галичині (1939—1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Ч. 1. — С. 165—172; *Стоколос Н.Г.* Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX — перша половина ХХ ст.) — Рівне, 2003. — 480 с.; *Сурмач О.І.* Греко-католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941—1944 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 2001. — 20 с.; *Форостюк О.* Відносини між Православною церквою та німецькою окупаційною владою на Донбасі у 1941—1943 рр. // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. — Луганськ, 2001. — Вип. 1.

¹³⁴ *Форостюк О.* Назв. праця; *Волошин Ю., Пащенко В.* Між молотом і ковадлом: Православна церква в Лівобережній Україні під час гітлерівської окупації // Людина і світ. — 1996. — № 6. — С. 18—21.

¹³⁵ *Антонюк Н.В.* Назв. праця; *Верба І.* Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні. — К., 1999. — 383 с.; *Його ж.* Спроба відновлення Української академії наук у Києві (кінець 1941 — серпень 1942 рр.) // Український історик. — 1995. — № 1—4 (124—127). — С. 87—99; *Його ж.* Сторінки історії Української Академії Наук в німецькій окупації (кінець 1941 — початок 1942 рр.) // Розбудова держави. — 1995. — № 3. — С. 45—50; *Його ж.* Українська Академія наук в окупації (кінець 1941 — початок 1942 р.) // Пам'ять століть. — 2000. — № 3. — С. 22—25; *Дубик М.* Архіви Києва часів німецької окупації (1941—1943) // Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 1997. — Вип. 2. — С. 519—542; *Коваль М.В.* Доля української культури за “нового порядку” (1941—1944 рр.) // Укр. іст. журн. — 1993. — № 11—12. — С. 15—38; *Його ж.* Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // Там само. — 1993. — № 9. — С. 13—28; *Кот С.* Українські культурні втрати під час Другої світової війни // Розбудова держави. — 1996. — № 4. — С. 36—44; *Луцький О.* Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941—1944 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 1997. — Вип. 3—4. — С. 195—225; *Потильчак О.* Мовне питання в політиці нацистської окупаційної влади в

Україні // Історія в школі. — 1998. — № 12. — С. 10—13; *Себта Т.* Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941—1944) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. — К., 1999. — Т. 4. — С. 398—412; *Ткаченко М.І.* Музеї України під час Другої світової війни (1939—1945 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996. — 23 с.

¹³⁶ *Дубик М.Г.* Архівна справа в окупованій Україні (1941—1944 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997. — С. 15.

¹³⁷ *Гриневич В.* Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни... — 520 с.; *Грицак Я.Й.* Назв. праця. — С. 231—241; *Зарубінський О.О.* Західна опінія про політичні настрої населення окупованої України на початку радянсько-німецького протистояння 1941—1945 рр. // Матеріали міжнародної наукової конференції “50-річчя Перемоги над фашизмом: наслідки та уроки”, 4—5 травня 1995 р. — К., 1995. — С. 132—137; *Його ж.* Про деякі аспекти сприйняття ідей та діяльності ОУН—УПА населенням України під час війни 1941—1945 рр. у висвітленні західної історіографії // Матеріали наукової конференції “Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія (історія, уроки, сучасність)”. 16—17 січня 1993 р., м. Івано-Франківськ. — Стрий, 1993. — С. 51—55; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). — С. 247—253; *Омельчук Д.В.* Колабораціонізм в Україні (1941—1944 рр.) // Матеріали міжнародної наукової конференції “50-річчя Перемоги над фашизмом: наслідки та уроки”. — С. 186—188; *Потильчак О.В.* Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941—1944): причини і прояви. — 29 с.; *Слободянюк М.* Селяни України під нацистським окупаційним режимом 1941—1944 рр. ... — С. 44—57; *Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в період Другої світової війни. — Кривий Ріг, 2005. — 466 с.; *Шайкан В.О., Шайкан В.О.* Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в роки Другої світової війни. — Кривий Ріг, 2004. — 151 с.

¹³⁸ Історія України. — Львів, 1996. — С. 321.

¹³⁹ *Зінченко Ю.* Національні меншини України та Криму періоду Другої світової війни // Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. — К., 2000. — С. 179—209; *Рафальський О.* Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. — К., 2000. — С. 195—226.

¹⁴⁰ *Елисаветский С.* Полвека забвения: Евреи в движении Сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941—1944). — К., 1998. — 399 с.; Катастрофа і опір українського єврейства. — К., 1999. — 423 с.; *Коваль В.С.* Путь к Бабьему Яру. Германский антисемитизм: история, теория, политика. — К., 1991. — 54 с.; *Коваль М.В.* Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941—1944 рр.) // Укр. іст. журн. — 1992. — № 2. — С. 25—32; *Його ж.* Трагедія Бабьего Яра: история и современность // Новая и новейшая история. — 1998. — № 4. — С. 14—28; *Ковба Ж.М.* Людяність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв’язання єврейського питання”. — К., 1998. — 266 с.; *Круглов А.И.* Энциклопедия Холокоста. — Х., 2000. — 224 с.; *Левитас Ф.* Євреї України в роки Другої світової війни. — К., 1997. — 272 с.; *Нахманович В.Р.* Бабий Яр: человек, власть, история. Общественно-политические и научно-методологические составляющие проекта // Сторінки воєнної історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Ч. 1. — С. 151—159; *Подольський А.* Євреї України в роки нацистської окупації. Спроба історіографічного нарису // Хроніка 2000. — К., 1998. — Вип. 21—22. — С. 392—399; *Попович М.* Єврейський геноцид в Україні: історія та уроки // Філософська і соціологічна думка. — 1994. — № 5—6. — С. 160—164; *Сусленський Я.М.* Справжні герої: Про участь громадян Украї-

ни у рятуванні євреїв від фашистського геноциду. — К., 1993. — 152 с.; *Хонигсман Я.* Катастрофа єврейства Західної України. — Львів, 1998. — 352 с.

¹⁴¹ *Рафальський О.* Назв. праця. — С. 217.

¹⁴² *Бістрікер А.З.* Фольксдойче України у планах і політиці НСДАП напередодні і в період Другої світової війни // *Сторінки воєнної історії України.* — К., 1999. — Вип. 3. — С. 154—169; *Зінченко Ю.* Кримські татари: Історичний нарис. — К., 1998. — 205 с.; *Іванов О., Іваньков І.* Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України // *Укр. іст. журн.* — 2005. — № 3. — С. 83—95; *Коваль М.В., Медведок П.В.* Фольксдойче в Україні (1941—1944 рр.) // *Укр. іст. журн.* — 1992. — № 5. — С. 15—28.

¹⁴³ *Ветров І.Г.* Політика фашистської Німеччини щодо використання економічного потенціалу України для потреб армії (1941—1944) // *Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції, 27—28 квітня 1995 р.* — К., 1996. — С. 118; *Грицак Я.Й.* Назв. праця. — С. 230.

¹⁴⁴ *Рафальський О.* Назв. праця. — С. 226; *Трофимович В.В.* Україна в роки Другої світової війни 1939—1945 рр. — Львів, 1995. — С. 62, 63.

¹⁴⁵ *Рекатов П.В.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні (1941—1944 рр.) (Історико-правовий аспект). — С. 2, 17; *Його ж.* Органи управління на окупованій території України (1941—1944 рр.). — С. 100; *Його ж.* Правова оцінка окупаційного режиму в Україні (1941—1944 рр.). — С. 49—50; *Тарнавський І.С.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941—1943 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 1999. — С. 2, 17.

¹⁴⁶ *Кентій А., Лозицький В.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу Вермахту в Україні (1941—1944). — К., 2005. — С. 7—8; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). — С. 270—271; *Лисенко О.* Деякі методологічні проблеми дослідження історії Другої світової війни // *Сторінки воєнної історії України.* — К., 2009. — Вип. 12. — С. 16.

¹⁴⁷ *Кентій А., Лозицький В.* Назв. праця. — С. 8, 12, 15, 17; *Кучер В.* Радянські партизани // *Політична історія України. ХХ століття.* У 6 т. — К., 2003. — Т. 4. — С. 371—412; *Лисенко О.* Деякі методологічні проблеми... — С. 16; *Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941—1944.* — М., 2010. — С. 5—18; *Чайковський А.С.* Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941—1944 рр. мовою документів, очима істориків). — К., 1994. — 255 с.

¹⁴⁸ *Лисенко О.* Актуальні проблеми історії України періоду Другої світової війни // *Українська Повстанська Армія — феномен національної історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.* — Івано-Франківськ, 2003. — С. 5.

¹⁴⁹ *Здіорук С.І., Гриневич Л.В., Здіорук О.І.* Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945—1998 рр.). — К., 1999. — 173 с.; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. — С. 313; *Лисенко О.Є., Марущенко О.В.* Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія: Бібліографічний показчик публікацій 1998—2002 років. — К., 2002. — 199 с.

¹⁵⁰ *Лисенко О.* Актуальні проблеми історії України періоду Другої світової війни. — С. 5—9.

¹⁵¹ *Літопис Української Повстанської Армії.* — Торонто—Львів, 1977—2010. — Т. 1—48; *Літопис УПА. Нова серія.* — К. — Торонто, 1995—2010. — Т. 1—14; *ОУН в 1941 році. Документи.* В 2-х ч. — К., 2006; *ОУН в 1942 році. Документи.* — К., 2006. — 241 с.; *Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів / Упоряд. В.М. Косика.* — Львів, 1997—2000. — Т. 1—4.

¹⁵² *Український визвольний рух: Збірники 1—12.* — Львів, 2003—2009.

^{153–154} *Сергійчук В.* Правду відкрили спецхрани // Літопис УПА. Нова серія. — К. — Торонто, 2002. — Т. 4. — С. 27; *Шаповал Ю.* Війна після війни // Там само. — К. — Торонто, 2001. — Т. 3. — С. 40.

¹⁵⁵ *Кентій А.В.* Збройний чин українських націоналістів. 1920—1956. Історико-архівні нариси. — К., 2005. — Т. 1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920—1942. — 332 с.; Т. 2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942—1956. — К., 2008. — 415 с.; *Його ж.* Нарис боротьби ОУН—УПА в Україні (1946—1956 рр.). — К., 1999. — 111 с.; *Його ж.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1929—1941 рр.). — К., 1998. — 201 с.; *Його ж.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1941—1942 рр.). — К., 1999. — 202 с.; *Його ж.* Українська військова організація (УВО) в 1920—1928 рр. Короткий нарис. — К., 1998. — 81 с.; *Його ж.* Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999. — 275 с.; *Його ж.* Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — К., 1999. — 219 с.

¹⁵⁶ *Киричук Ю.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40—50-х рр. ХХ століття. — Львів, 2000. — 304 с.; *Його ж.* Український національний рух 40—50-х років ХХ ст.: Ідеологія та практика. — Львів, 2003. — 463 с.

¹⁵⁷ *Русначенко А.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940—50-х роках. — К., 2002. — 519 с.

¹⁵⁸ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. — К., 2005. — 495 с.; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. — К., 2005. — 53 с.

¹⁵⁹ *Киричук Ю.* Український національний рух 40—50-х років ХХ ст. ... — С. 49.

¹⁶⁰ *Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С.* Двобій без компромісів. — 568 с.; *Їх же.* Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920—1945). — К., 2006. — 408 с.; *Веденєєв Д.В.* Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. — К., 2007. — 208 с.; *Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С.* "Повстанська розвідка діє точно й відважно...". Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940—1950-ті роки. — К., 2006. — 568 с.

¹⁶¹ *Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С.* Меч і тризуб. — С. 321.

¹⁶² Там само. — С. 346—347.

¹⁶³ *Стародубець Г.М.* Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 — поч. 1946 років). — Тернопіль, 2006. — 527 с.; *Її ж.* Генеза українського повстанського запілля. — Тернопіль, 2008. — 464 с.

¹⁶⁴ *Стародубець Г.М.* Українське повстанське запілля... — С. 454, 456.

¹⁶⁵ Там само. — С. 10, 48.

¹⁶⁶ *Гриневич Л.В.* Історія ОУН, УПА на тлі політичної боротьби в сучасній Україні // Протистояння: Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення діяльності ОУН—УПА. 1996—1998 рр. — К., 1999. — С. 10, 20.

¹⁶⁷ *Здіорук О.* УПА: між ідеологічними стереотипами і правом. Пошуки шляхів національного примирення. — Віче. — 2002. — № 10. — С. 44, 45.

¹⁶⁸ *Кучер В.І.* Рец. на: Україна партизанська. 1941—1945 рр. Партизанські формування та органи керівництва ними. Наук.-довід. видання. — К.: Парламентське видавництво, 2001. — 319 с. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 1. — С. 137; *Реєнт О.* Настав час

сказати правду про УПА // Українська Повстанська Армія — феномен національної історії. — С. 4.

¹⁶⁹ *Реєнт О.* Назв. праця. — С. 4.

¹⁷⁰ *Русначенко А.* Назв. праця. — С. 401, 402, 498—503.

¹⁷¹ *Боляновський А.* Німецька окупаційна адміністрація і національний рух опору України у 1941—1944 роках // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1999. — Т. 238: Праці Історично-філософської секції. — С. 379—381; *Коваль В.* Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — К. — Торонто, 1995. — Т. 1. — С. 9.

¹⁷² *Сливка Ю.* “...А ти, славна Україно, не забудь за мене!..” // Армія безсмертних. Повстанські світлини. — Львів, 2002. — С. 11.

¹⁷³ *Кентій А., Лоцицький В.* На переломі. Рік 1948 // Літопис УПА. Нова серія. — К. — Торонто, 2003. — Т. 6. — С. 25.

¹⁷⁴ *Сливка Ю.* Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. — Львів, 2003. — С. 28.

¹⁷⁵ *Грицьків Р.* Діяльність Української Повстанської Армії у висвітленні польської історіографії (період Польської народної республіки) // Український визвольний рух. Збірник 9. — Львів, 2007. — С. 280—299; *Його ж.* Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів “Україна — Польща: важкі питання” у дослідженні історії Української Повстанської Армії періоду Другої світової війни // Там само. Збірник 1. — Львів, 2003. — С. 190—203; *Його ж.* Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Там само. — Зошит № 2. — Львів, 2003. — С. 148—170; *Кондратюк К.* Волинська трагедія 1943 року в оцінках сучасних українських і польських істориків // У пошуках правди: Зб. матер. Міжнар. наук. конфер. “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки” (Луцьк, 20—23 травня 2003 р.). — Луцьк, 2003. — С. 439—445; *Лисенко О.Є., Марущенко О.В.* Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: Бібліографічний покажчик. — Київ — Івано-Франківськ, 2003. — 124 с.

¹⁷⁶ *Ільюшин І.І.* Волинська трагедія 1943—1944 рр. — К., 2003. — С. 8.

¹⁷⁷ Україна — Польща: важкі питання: Матеріали міжнародних наукових семінарів істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. — Варшава, 1998—2001. — Т. 1—5; Луцьк, 2009. — Т. 7, 8; Луцьк, 2004. — Т. 9. — 496 с.; Варшава, 2006. — Т. 10. — 370 с.

¹⁷⁸ *Баженов Л.* Важкі питання українсько-польського діалогу істориків (1991—2002 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. — Тернопіль, 2002. — Вип. 2. — С. 127—132; *Грицьків Р.* Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів “Україна — Польща: важкі питання”... — С. 190—203; *Заброварний С.* Діалог по лінії Варшава — Луцьк // Український альманах. — Варшава, 2002. — С. 122—130; *Колесник В., Кучерела М.* Назв. праця. — С. 95—104; *Макар В.* Україна — Польща: важкі питання // Історико-політичні проблеми сучасного світу. — Чернівці, 2001. — Т.8. — С. 75—80; Український історик. — 2001. — Т. 38. — Ч. 1—4. — С. 239—244.

¹⁷⁹ *Ільюшин І.* Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні 1939—1945 рр. в світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 91.

¹⁸⁰ *Киричук Ю.* Українсько-польське збройне протистояння у 1942—1943 рр. // Схід. — 2000. — № 1. — С. 48.

¹⁸¹ *Сливка Ю.* Назв. праця. — С. 5, 7.

¹⁸² *Цепенда І.Є.* Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943—1947 років в оцінках сучасних польських істориків // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2001. — Т. 7 (9). — С. 699.

¹⁸³ *Сливка Ю.* Назв. праця. — С. 43.

¹⁸⁴ *Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії. — К., 2002. — С. 108.

¹⁸⁵ *Льюшин І.* Ким і як приймалося рішення про проведення антипольської акції на Волині в 1943 р.? Документи свідчать // Український альманах. — Варшава, 2003. — С. 167.

¹⁸⁶ *Литвин В.* Назв. праця. — С. 98, 101, 108.

¹⁸⁷ *Сівець М.* Совість кожного підкаже потрібні слова // День. — 2003. — 15 березня.

¹⁸⁸ *Кентій А.В.* Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — С. 223; *Шанковський Л.* Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917—1995. — Львів, 1996. — С. 553—562; Поляки самі собі виховали ворогів (Інтерв'ю В. Кука) // Шлях Перемоги. — 2003. — № 16. — С. 9.

¹⁸⁹ *Бондаренко К.* Трагедія Волині: погляд через десятиліття // Дзеркало тижня. — 2003. — № 6. — С. 1, 3; *Шаповал Ю.* Чи подолано “волинський синдром”? // День. — 2003. — 15 березня.

¹⁹⁰ *Грицак Я.* Наше і дуже наше горе // Критика. — 2003. — Ч. 69—70. — С. 14.

¹⁹¹ *Зашкільняк Л.* Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. — Острог, 2003. — Вип. 3. — С. 79.

¹⁹² *Кентій А.В.* Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1941 — літо 1944 рр.) // Проблема ОУН—УПА: попередня історична довідка. — К., 2000. — С. 87, 88.

¹⁹³ *Литвин В.* Назв. праця. — С. 112.

¹⁹⁴ *Зашкільняк Л.* Назв. праця. — С. 80.

¹⁹⁵ *Сливка Ю.* Назв. праця. — С. 47.

¹⁹⁶ *Льюшин І.І.* Волинська трагедія 1943—1944 рр. — С. 248.

¹⁹⁷ *Деревінський В.* Українсько-польські відносини у першій половині 40-х рр. // Україна і Польща в ХХ столітті: Проблеми і перспективи взаємовідносин. — Київ — Краків, 2002. — С. 158; *Льюшин І.І.* Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА (1939—1945 рр.) // Укр. іст. журн. — 2002. — № 3. — С. 98, 101; *Патриляк І.* Деякі аспекти співпраці українського та польського антирадянського підпілля на території Закерзоння у 1945—1946 рр. // Україна і Польща в ХХ столітті. — С. 169; *Сливка Ю.* Назв. праця. — С. 48; *Стародубець Г.М.* ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941—1943 рр.). — Тернопіль, 2002. — С. 114 та ін.

¹⁹⁸ *Сливка Ю.* Назв. праця. — С. 48.

¹⁹⁹ *Льюшин І.* Волинська трагедія 1943—1944 рр. — С. 38, 196; “Круглий стіл”: Українсько-польські стосунки (30-ті—40-ві роки ХХ ст.): Проблема оцінки причин і характеру конфліктів та пошуку шляхів порозуміння // Депортації українців та поляків: кінець 1939 — початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”). — Львів, 1998. — С. 104; *Цепенда І.Є.* Суспільно-політична ситуація на Волині в 1943—1944 роках // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. — Луцьк, 2001. — № 5. — С. 168.

²⁰⁰ *Патриляк І.* Деякі аспекти співпраці... — С. 169.

²⁰¹ *Стародубець Г.М.* ОУН (б) в українському національно-визвольному русі на Волині... — С. 87.

- ²⁰² *Філяр В.* Хронологія подій на Волині в 1939—1944 рр. // Україна—Польща: важкі питання. — Т. 5. — С. 42.
- ²⁰³ *Заброварний С.* Назв. праця. — С. 128.
- ²⁰⁴ *Ісаєвич Я.* З хроніки трагічного протистояння. Замість передмови // *Царук Я.* Трагедія волинських сіл 1943—1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. — Львів, 2003. — С. 4; *Сливка Ю.* Назв. праця. — С. 5.
- ²⁰⁵ *Сливка Ю.* Українсько-польське протистояння... — С. 5—6.
- ²⁰⁶ *Трофимович В.* Примирення не можна приурочити до певної дати // *День.* — 2003. — 16 квітня.
- ²⁰⁷ *Кентій А.В.* Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — С. 236.
- ²⁰⁸ *Ільюшин І.І.* Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН—УПА... — С. 94—104; *Його ж.* Волинська трагедія 1943—1944 рр. — С. 167, 248; *Його ж.* До питання про Волинську трагедію 1943—1944 рр. // *Укр. іст. журн.* — 2003. — № 3. — С. 122; *Його ж.* Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни // *Там само.* — 2003. — № 1. — С. 82—96.
- ²⁰⁹ *Гошовська В.* “Пам’ятати минуле заради майбутнього”. До 60-ї річниці трагічних подій на Волині у 1943—1944 рр. // *День.* — 2003. — 22 квітня.
- ²¹⁰ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків... — С. 27.
- ²¹¹ *Лисенко О.* Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського й гітлерівського режимів у період Другої світової війни // *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.* — К., 2005. — С. 14.
- ²¹² *Стародубець Г.М.* Українське повстанське запілля... — С. 17.
- ²¹³ *Грицак Я.* Тяжке примирення // *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї.* — К., 2004. — С. 130.
- ²¹⁴ *Там само.* — С. 132.
- ²¹⁵ *Грицак Я.* Нарис історії України. — С. 8, 9.
- ²¹⁶ *Заярнюк А.* Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема // *Волинь і Холмщина 1938—1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади.* — Львів, 2003. — С. 263, 264.
- ²¹⁷ *Осіп’ян О.* Довгоочікувана реконструкція “неочікуваних націй”... // *Український гуманітарний огляд.* — К., 2004. — Вип. 10. — С. 165.
- ²¹⁸ *Там само.*
- ²¹⁹ *Лисенко О.Є.* Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам’яті // *Укр. іст. журн.* — 2004. — № 5. — С. 8.
- ²²⁰ *Кравченко С.* Людські долі у вирі історичних подій (на матеріалі спогадів І. Марчака) // *У пошуках правди.* — С. 518, 521.
- ²²¹ *Там само.* — С. 518.
- ²²² *Каращук Г.В.* Волиняни про події ХХ століття // *Там само.* — С. 492.
- ²²³ *Ісаєвич Я.* Холмське-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки // *Волинь і Холмщина 1938—1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння.* — С. 11.
- ²²⁴ *У пошуках правди.* — С. 528.
- ²²⁵ *Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942—1945. У 2-х ч.* — Варшава—Київ, 2005.
- ²²⁶ *Шаповал Ю.* Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті: Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої

світової війни // *Війни і мир, або "Українці — поляки: брати/вороги, сусіди..."*. — К., 2004. — С. 315.

²²⁷ *Грицьків Р.* На шляху до правди та порозуміння // *Український визвольний рух. Збірник 6.* — Львів, 2006. — С. 257, 264.

²²⁸ Там само. — С. 264.

²²⁹ *Стеблій Ф.* Збройні акції Армії Крайової у підльвівських українських селах (березень—липень 1944 р.) // *Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини.* — Львів, 2005. — С. 304, 305.

²³⁰ Матеріали круглого столу "Геополітичний вимір волинської трагедії в контексті українсько-польського міжнаціонального конфлікту 1939—1947 років" (Львів, 23 травня 2003 року). — Львів, 2003. — С. 62.

²³¹ *Ісаєвич Я.* Холмське-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. — С. 13.

²³² *В'ятрович В.* Польське питання в ідейно-політичних засадах ОУН (б) // *Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини.* — С. 288.

²³³ *Стасюк О.* Позиція ОУН стосовно україно-польських взаємин // Там само. — С. 179.

²³⁴ *Портнов А.* Рец. на: *Tygiel narodow...* — Warszawa—Londyn, 2002 // *Україна модерна.* — Львів, 2003. — Ч. 8. — С. 273.

²³⁵ *Осіпян О.* Назв. праця. — С. 166.

²³⁶ *Грицак Я.* Тези до дискусій про УПА // *Страсті за націоналізмом.* — С. 95.

²³⁷ *Грицьків Р.* Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни. — С. 169.

²³⁸ *Волинь — 1943/1944: невідома трагедія // Війни і мир... — С. 322; Ільюшин І.* Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні 1939—1945 рр. ... — С. 98; *Сливка Ю.* Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки // *Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини.* — С. 167; *Шаповал Ю.* Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. — С. 301, 302, 315.

²³⁹ *Шаповал Ю.* Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. — С. 306.